Оповідання з минулого

I

На горбочку біля Базавлука, там, де річка, падаючи в Дніпро, розлилася просторим, як море, лиманом Великі Води, за часів Запорозької Січі стояли три хати, а навколо хат, поприсідавши до землі, мов паляниці на черені, жовтіли солом'яними стріхами комори, повітки, сажі й інші будівлі хліборобсько-скотарського господарства. За межами тих будівель, далеко на гору, розстилався степ, а від хат збігали униз до лиману кучеряві садки та зелені, обсаджені тополями й вербами, левади.

То були зимівники трьох товаришів, старих запорожців: Балана, Лантуха та Луб'яного. Багато вже років жили вони тут під захистом недалекої Запорозької Січі, тихо та спокійно випасуючи понад лиманом на вільному степу великі косяки коней і гурти товару та засіваючи невеликі лани всякою пашницею.

Того вечора, що з нього починається моє оповідання, коли золоте сонце, схилившись уже до обрію, вигравало на блакитному, блискучому просторі лиману своїм жовтогарячим промінням, на призьбі найближчої до лиману хати сидів з люлькою в зубах власник одного з зимівників сивовусий дід, запорожець Дмитро Балан. Глибокі. зморшки, що вже давно склалися на чолі старого козака, за останні тижні вдвічі поглибшали, а в довгих його вусах посивіли останні волосини і вже не нагадували про те, що цей сивовусий дід був колись чорнявим, бравим січовиком. Люлька запорожця на велику йому докуку сьогодні чомусь не курилася, розпалювати ж її та колупати протичкою козаку було дуже незручно; бо в нього була тільки одна — права рука; замість лівої ж у рукаві сорочки теліпався тільки невеликий цурпалок

Коли старий козак позбувся своєї руки, у Запорозькій Січі ніхто не пам'ятав, бо тому вже минуло більш ніж п'ять десятків років. Сталося те ще тоді, коли Балан був зовсім молодий — за часів кошового Гордієнка.

— Було се тоді,— одповідав сам Балан тим цікавим, хто його розпитував,— коли запорожці з наказним кошовим Якимом Богушем обороняли од ворогів Стару Січ на Чортомлику... Та так обороняли, що всі січові окопи своїм трупом завалили... Хто ж не поліг на смерть, як сам Богуш, ті лишилися на віки каліками.

Видужавши після того нещастя, Дмитро пішов до свого роду під Білу Церкву та там і одружився, щоб було кому біля каліки походити. Проте жив Балан на правобережній Україні недовго, бо там панували й хазяйнували поляки і гнітили український люд ще гірше, ніж перед часами Богдана Хмельницького. Він переїхав на Гетьманщину, маючи на думці спокійно дожити віку, та тільки трохи не вскочив там у пазурі кріпаччини. Тоді згадав Балан вільні степи й простори лиману Запорожжя, згадав Великий Луг несходимий, де ще гуляла козацька воля і, покинувши з розпукою в серці пригноблену Україну, перейшов з дружиною на Запорожжя і осів зимовником біля Базавлуку. Тут, біля лиману, насадив він садок, упорядкував пасіку й господарство і прожив зі своєю дружиною, не маючи дітей, більше як тридцять років, після смерті ж жінки одружився з дочкою свого сусіда Лантуха і з нею прижив Івана та Галю.

На велике горе старого козака через десять літ померла й друга його дружина, лишивши йому двох дітей-недолітків. З того часу старий запорожець віддав всю свою душу дітям і найбільше Галі, бо вона нагадувала йому свою матір, котру старий січовик любив більше за свою власну душу.

Хоч і дуже тужив старий за своєю коханою дружиною, а проте, втішаючись дітьми та працюючи біля господарства, забував він потроху своє горе. Тільки останнім часом старого запорожця обступили турботні

й тяжкі думи і мов рій бджіл вони крутилися, гуділи й боляче шпигали його чоло.

Вже три тижні старий Дмитро ходить смутний, ні з ким не розмовляє і не любується, як бувало щодня, своїми добрими кіньми, що цілими косяками вільно ходили по степах, ні круторогими волами, що викохав він собі на втіху, ні кучерявим садком, що власними руками насадив він і виростив. Ніщо не миле тепер Дмитрові і ніщо не може його розважити, бо сталася тяжка і зовсім незрозуміла для нього подія: прийшло до Запорозької Січі російське військо, закувало січову старшину в кайдани, а в товариства одібрало зброю та звеліло всім іти, хто куди знає.

Ту лиху вість приніс Баланові з Січі його син Іван і розказав ще, що сивоусі січовики, мов осиротілі діти, умиваючись сльозами, розійшлися по чужих хатах; молодь же, що не схотіла оддати своєї зброї, поплила з Січі Дніпром до Дунаю, покинувши на віки рідний край.

Не дивно, що звістка про цю подію одібрала в старого запорожця і сон, і спокій, і веселість, бо з малих літ йому було відомо, що Січ Запорозька була ще й за дідів-прадідів, і в голові козака зовсім не тулилися до купи думки про те, що буде далі і як житимуть запорізькі степи та Великий Луг без своїх синів і оборонців — запорозьких козаків.

Поки Дмитро Балан сидів з своїми сумними думами під хатою, на березі лиману, там, де до води схилялися своїми гнучкими віттями зелені верби, сиділо з вудками в руках двоє парубків, а трохи вище од води, поринаючи майже з головою в пишній траві й степових квітках, сиділо двоє дівчат. Парубки були в білих мережаних сорочках, як звичайно ходили на Україні всі люди, але їхні червоні штани й закручені за вуха осоледці виявляли, що парубки були не прості селяни, а запорозькі козаки.

Молодший з запорожців був Іван Балан, син власника зимовника. Він був зовсім ще юнак, з сухорлявим, майже дитячим, обличчям і

блакитними, веселими, рухливими очима. В постаті його зовсім не було запорізького завзяття і на велике горе Івана, в нього ще мало помітні були вуса.

Старшому козакові було теж небагато, років двадцять. Се був Демко Рогоза.

Під час зруйнування Запорозької Січі, в ній було аж четверо братів Рогозяних. Вони були дітьми козацького сотника з Канева і всі виховувалися в Київській бурсі; коли ж під час великої пошесті вони посиротіли, то старший брат Петро, що під той час був уже січовиком, не маючи куди притулити своїх братів-недолітків, забрав усіх їх до Січі і повіддавав: середніх — Демка та Гната у молодики, себто чурами до значної старшини, а меншого, Василя, до кухарів на послуги.

Таким чином Демко Рогоза козакував уже три роки і мав вигляд заправського козака, бо його запалене вітрами обличчя і хоч невеликі, а проте чорні вуса і карі з рішучим поглядом очі надавали його постаті мужності.

Балан та Рогоза не пішли з товариством на Дунай: перший через те, що його не пустив батько, а другий через те, що його не пустили очі Іванової сестри Галі.

Галя Баланівна, що тепер сиділа тут на березі вище козаків і плела собі з синеньких волошок та червоного маку віночок, була дуже вродлива і причарувала б всякого, хто б на неї глянув. Кругленьке та рум'яне обличчя, з блакитними, як ранкове небо, очима, чорними, вузенькими бровами та червоними, як коралі, губоньками, що мимохіть все складалися в усмішку, дихало весною й радістю життя; ясний же погляд глибоких її очей, здавалося, виявляв щиру, як сама правда, душу дівчини і натякав на щастя її кохання.

Причарувала вона Демка Рогозу ще по весні, до зруйнування Січі. Молодий козак з ватагою запорожців рибачив тоді на лимані, та, почувши Галину пісню, приїхав човном до левади Балана і застукав дівчину під вербами за такою ж самою роботою, що й зараз. Галя тоді втекла від Демка, як сполохана пташка, і заховалася в коморі, та тільки козак не зважив на те, та й пішов до її батька гостювати, так що хоч і соромилася дівчина молодого запорожця, а довелося їй по волі батька частувати його й медом, і вечерею.

Ще до зруйнування Січі Галя й Демко справили заручини, а тепер вже повинні були б взяти шлюб, та тільки скасування Січі так засмутило Галиного батька, що вони при ньому вже не сміли навіть розмовляти про своє майбутнє щастя.

Подруга Галі Ївга, що крутилася зараз біля неї, була ще майже підлітком. Смуглява й чорнява, як жучечок, і рухлива, як метелик, вона й хвилини не мала сили всидіти на однім місці і все то одбігала на бік, щоб зірвати якусь найпоказнішу квітку, то підбігала до Галі і вплітала ту квітку їй у віночок.

Зимовник Івжиного батька — Луб'яного стояв тут же над лиманом, поруч з зимовником Балана, так що Ївга з малих літ зростала біля Галі. Інших дівчат вона не знала і навіть не бачила, бо в третьому зимовнику, над Базавлуком, жив Галин дід Лантух тільки з своєю старою дружиною і більше на всіх зимовниках не було ні одної дівчини й ні одного хлопця.

Поки Галин батько сидів під хатою зі своїми тяжкими думками, молоді козаки й дівчата на березі лиману пустували й сміялися поміж собою, не згадавши й разу про те, що так розкраяло серце їхнього батька — про скасування Запорозької Січі. Вони не мали ще свого минулого, не мали про що згадувати, про що побиватись і жили щастям хвилини.

— Глянь, Галю,— обізвався поміж жартами Рогоза до своєї нареченої, — яка чудова смуга на лимані од сонця!

— Справді,— відповіла дівчина,— неначе золотий килим, що ним вистелена стежка в те чарівне царство, де всі будинки вкриті золотом, а в садочках срібні яблука ростуть.

Козак підсів до своєї нареченої і пригорнув її.

— Я певний, моя горличко, що й наше життя буде таке радісне й чарівне, як оця щиро-золота смуга. А нащо ж, Галочко, ми його одкладаємо? Нащо марнуємо дні?

Дівчина глянула на нього з коханням.

— Я не від того, мій любий, щоб скоріше взяти шлюб, та тільки от... як тато?

— Попросимо сьогодня батька, щоб скоріше поблагословив нас звінчатись. Чого нам гаятись? Галя соромливо сховала свої очі.

— Мені, Демку, ніяково про те просити. Проси сам.

— Про що ж то ви хочете мене просити? — почувся журливий голос позаду молодих і з-поміж верб левади вийшов старий Балан.

Зачувши голос батька, Демко й Галя схопилися з трави. Молодий козак, хоч і був трохи збентежений, чемно вклонився старому, покірливо проказавши:

— Хотіли ми, тату, просити вашої милості, щоб благословили нас скоріше шлюб узяти.

Старий козак докірливо похитав головою.

— Се ти, козаче, замість того, щоб неньку Січ обороняти, так поспішаєшся до шлюбу? Не так робили за наших часів! Батьки наші все життя про Січ піклувалися, а як уже не держала рука шаблі, так тільки тоді про одруження згадували. Не втече від тебе шлюб, козаче... та й Галя ще не перестаріла.

Од такої відповіді Демко засмутився і похилив голову, Галя ж мовчки пригорнулася батькові до плеча і поцілувала його.в руку.

Серце старого запорожця зразу пом'якшало від ласки дочки і, погладивши рукою Галине волосся, він сказав, сідаючи на землю:

— Сядемо, діти, та поговоримо...

Галя сіла поруч батька, пригорнувшись до нього, Демко ж сів з другого боку.

— Як його, діти мої, про шлюб та весілля тепер думати,— почав старий запорожець,— коли поховали ми все те, на чому держалося життя наше?.. Поховали Матір-Січ?

Молодий козак не хотів так легко піддаватись.

— Та що ж, тату... — сказав він.— Хіба сумувати нам без краю? Журбою Січі не вернемо. Отже й люди, трапляється, вмирають, а живі посумують деякий час та й знову про живе думають...

Старий журливо похитав головою.

— Не розумієш, козаче, того, що сталося. Не в тому тільки лихо наше, що Січі вже немає... Не вперше руйновано Січ Запорозьку: руйнували її й

татари, й турки, й москалі, а вона знову вставала, бо жива була душа козацька... Тепер же Січ вмерла навіки, бо ви зганьбили її... от що! А козацьку славу затоптали ви в болото. Ось у чому мука пекельна! Не боліло б моє серце, коли б я знав, що Січ зруйновано після того, як залито кров'ю її шанці... Та смерть була б не довговічною, бо кров, пролита за рідний край, дає паростки і веде за собою нове життя; ся ж смерть, що ви заподіяли Січі, є смерть ганебна, а може, боронь Боже, й довічна. Нема чого й говорити: ви самі власними руками задавили свою матір!

— Добре вам, тату, тепер нас ганити. А що ж ми мали робити, коли вся січова старшина й сам кошовий не схотіли стати за свою правду і скорилися лихій долі?

— Не знали ви, що робити? — в запалі скрикнув Балан.— Та коли б за моїх часів був такий кошовий отаман і така старшина, як отеє у вас, так ми нагодували б їхнім тілом у Дніпрі раків, а обрали б таких отаманів, що вміли б стати за козацьку волю й честь! От що!

— От ви, тату, й у цьому мені дорікаєте і до мене неприхильні стали... А ми ж мало не так і вчинили, як ви говорите: ми скинули було всю старшину і обрали іншу, що згодилася вести нас до бою. Ми навіть гармати вже повикочували з пушкарні на окопи... Так що ж, коли тут вийшов пан отець Володимир з хрестом і сказав, що покладе на всіх прокляття, якщо ми не скоримося? Що тут було чинити? Товариство розійшлося по куренях, а далі, замість того, щоб обороняти Січ, посідало на човни, та й помандрувало на Дунай!

— Тяжке горе! Смерть козацькій волі!

— Та через що ж, тату, смерть? Через що? Буде на Дунаї нова Січ Запорозька — от і все.

— А тут же?... Тут що буде з нашими безкраїми степами, що ми від дідів-прадідів обороняли і од бусурманів, і од поляків?

Молодого козака дивувало, що старий бідкався про степи.

— А що має статися з степами? — сказав він.— Степи несходимі... безкраї... їх ні переорати, ні кіньми випасти. Хоч би й чужі люди понаходили сюди так і то на всіх вистачить землі і людей навіть непомітно буде. Чого справді вам так журитися? Ну нехай Запорозька Січ од вас трохи далі буде — на Дунаї, а проте ви знатимете, що вона єсть. А тут у вас і степ свій, і хата, й плавня, і добре господарство. От звінчайте нас скоріше з Галею, так ми довіку з вами будемо жити. Я нікуди вашої дочки не завезу — будемо обоє вашу старість доглядати.

Поки Демко говорив, Галя все міцніше тулилася до батька та цілувала його в руку.

— Ох, діточки мої... — сказав старий козак, зовсім уже пом'якшавши і цілуючи дочку в голову.— Знаю, що молоді ви і вабить вас до шлюбного життя, та тільки недобре мені серце віщує... Чи буде ж ваше життя щасливе?

— Та якого ж, таточку, ще треба щастя,— обізвалася Галя, зазираючи батькові в очі,— як всім укупі жити?

— А якщо, тату, ви занудьгуєте за Січчю,— все сміливіше і веселіше говорив Демко,— так ми з вами й поїдемо на Дунай подивитись на нашу нову неньку. Та що ж справді: неабияка далечина до Дунаю! Посідаємо на коней та й гайда через Буджак!.. Аби ваша сила, а шляхи до Дунаю відомі!

Старий козак повеселішав — очі його заграли і навіть зморшки на чолі розійшлися.

— А що ж, справді...— сказав він.— Невже б же я не доїхав? Ото! Ще й як би доїхав! Я так гадаю, що тижнів за два й стали б ми на Дунаї... Та й то ще як повагом їхати, а коли б узяти на переміну по двоє коней, то гляди, коли б не за сім днів там були!

— От би й подивилися, як там наші живуть. У мене до того там аж троє братів.

— Головна річ,— сказав старий,— щоб козаки не забували там стародавніх запорозьких звичаїв. Молоді на Дунай пішло багато, а старих обмаль — доглянути молодь годилося б та повчити її.

Старий запорожець забув уже про свої літа і марив думками по Дикому Полю, по Буджаку й понад Дунаєм — по всіх тих степах, річках та могилах, де не один раз з шаблею в руці гарцював з товаришами. Йому стало легко й радісно на серці і він сказав весело:

— Ну якщо так, діти, то нема чого гаяти часу. Споряджай, Галю, завтра на дорогу харчів, а ти, Демку, обдивися воза та й повезу я вас по шлюб у Самарську Миколаївську пустинь. Нехай вас Господь благословить... А як поживете вже трохи, то й на Дунайську Січ з тобою, Демку, та з Івасем поїдемо подивитись.

II

Два дні після того Галя, запросивши до себе на поміч свою бабку Лантухову, пекла, варила й смажила всякі харчі й страви. Спинилася вона тільки тоді, коли вже всі полиці в хижі та стіл і лави в хаті були повні паляниць, коржів, буханців, млинців, пирогів, ковбас та печеної птичини; ще й риби вона не забула, тієї, що Івась напередодні натягав вудкою.

Рогоза тим часом обдивився й підмазав воза і помостив на нього сіна скільки треба було, щоб добре сидіти; про те ж чим годувати в дорозі

худобу, тоді не треба було турбуватись, бо паша була скрізь по безкрайньому степу, де не стань возом.

На третій день, ранком Демко налигав волів, а Галя заквітчала їм роги червоними стрічками, щоб усі, хто зустрінеться в дорозі, знали, що по шлюб дівчина їде. Скінчивши з тим, почала вона виносити з хати все печене й варене. Було його й у полумисках і по глечиках, а чимало й так позагорнутого в рушники. Все те Галя складала на віз і умощувала в сіно.

Коли віз був упорядкований, старий запорожець покликав сина і почав наказувати, як доглядати без нього господарство. Далі по звичаю всі увійшли в хату й на хвилину посідали, "щоб на подорожніх усе добре сідало", і врешті вийшли до воза. Тут старий Балан скинув шапку й, перехрестившись на схід сонця, сів на переді воза, а Галя з Демком ледве умостились поміж харчами побіля люшель.

— Гей, круторогі! — сказав старий, любуючись своїми добрими ситими волами, і віз покотився з двору, пірнувши через кілька хвилин у траві по самі вертки люшень.

У степу не було ні шляху, ні стежки, ні навіть людського сліду і од волів визирали з трави тільки великі гострі роги, уквітчані Галиними стрічками. Проте старому січовику й не треба було шляху: він бачив по степових кряжах могили і по тих могилах розпізнавав, куди треба простувати, щоб не потрапити ні у яр, ні у скелювату балку, ні у сторчовий байрак.

— Нащо, тату, нам їхати аж за Дніпро у Самар? — спитав Демко, коли віз заїхав уже од зимовника за гору.— Адже по сей бік Дніпра є церква в Нових Кайдаках.

— Не знаю я, сину,— одповів старий козак,— яка та церква у Нових Кайдаках... і який там пан-отець. Може, чужинець який-небудь, або такий, що й бороди ще не од-ростив; Миколаївська ж пустинь, що за

Самар'ю, то святе місце. Ще за тих часів, коли тут погана татарва як сарана шугала, ченці там спасалися і монастир будували... А ченці ті були з нашого товариства — запорожці. Ще й зараз за ігумена там мій курінний отаман, а скарбником товариш мій, кошовий отаман Війська Запорозького Пилип Хведорів. Так от, діти, я й міркую, що як шлюб святе діло, так годиться його у святому місці й брати. До того ж мені давно хотілося побачитись з побратимом Глобою, що сидить зимовником над Дніпром проти Монастирського острова... Так от заразом і до нього заїдемо. Він нас і на той бік Дніпра перевезе.

Сонце, посуваючись по блакитному небу, піднімалося над степом все вище та вище; проміння його ставало все більше пекучим, так що й вітерець, пробігаючи понад зігрітою сонцем травою, не давав бажаного холодку, а тільки наганяв на подорожніх пахощі розпареної сонцем, соковитої степової трави й квіток.

Старий Балан скоро похилився на купу сіна біля полудрабка і почав куняти, молодята ж жартували поміж собою, голубилися та слухали жайворонка, що, мріючи десь високо в повітрі виспівував над тихим степом про щастя кохання.

У південь подорожні випрягли волів і пустили їх пастися, самі ж пообідали й відпочили. Згодом, коли сонце трохи повернуло на захід, вони поїхали знову, прямуючи на північ.

Два дні віз з подорожніми, поринаючи в густій траві і коливаючись, мов корабель, все далі посувався по безкрайньому степу. Тільки німі свідки: сонце, місяць та зорі бачили наших подорожніх, та ще журавлі, дрохви, стрепети та інші степові птахи, пролітаючи великими зграями над їхніми головами, подавали подорожнім свій голос.

Надвечір другого дня віз докотився до річки Мокрої Сури, і Балан, переїхавши її бродом, отаборився тут на ніч. Демко поставив таганок, наламав біля річки сухого очерету і розпалив багаття; Галя ж взялася

варити куліш і наварила такого смачного, що старий козак, ївши, все його вихвалював, а Демко навіть з острахом поглядав, чи не чорніє вже в казанку дно. Була, як годиться, до кулішу й оковита й ковбаси і інші заїдки, що Галя зібрала з дому.

На землю тим часом насувалася тепла літня ніч. На блакитному небі по одній займалися зірки і що темніше ставало небо, то ясніші ставали зорі і врешті почали вони відбиватися своїм про,мінням у темній воді річки. Тихо повівав понад Сурою вітерець, гойдаючи берегами гнучкі очерети й осоку, а ті, покивуючи своїми пишними китицями, про щось перемовлялися таємним шепотінням, наганяючи на всіх дрімоту.

Під чарами літньої ночі й темряви наші подорожні безпечно поснули: батько на возі, а молодята під возом на простеленому рядні.

Тільки не дуже довго довелося їм спати: чутке вухо старого запорожця, ще й досі вміло чути крізь сон, і біля півночі він почув тупотіння коней. Те тупотіння щодалі вчувалося ближче і врешті Балан, підвівши голову, розглядів, що до броду під'їздять двоє озброєних вершників. То були драгуни з війська генерала Текелія, що досі стояло біля зруйнованої Запорозької Січі. Ті драгуни бігли кудись на північ і випадково натрапили на наших подорожніх.

Перебрівши річку, драгуни нагледіли воза.

— Глянь! — скрикнув один з них до товариша по-російському.— Он як нам доля всміхнулася: хохол їде возом!.. Тут тобі, напевне, й паляниці і ковбаси й пироги та ще гляди, коли немає й оковитої!

— Го, го! — радіючи скрикнув другий.— Так тепер годі жаліти, що ми не вечеряли! Вершники підвернули до воза.

— А що вам, добрі люди? — спитав Балан, вставши. Прокинулися од розмови й Галя з Демком і стурбовані повскакували.

Драгуни тим часом позлазили з коней і доступилися до воза.

— Тягни лиш сюди, старий...— сказав один з них, засунувши руку в сіно.— Тягни все, що люди жують зубами... Та витягай заразом і горілку!

— Що ж ви за люди? — спитав старий козак.

— Ми царські люди, а через те ти давай нам все, не криючись, як самому цареві!

— Якщо ви, добрі люди, голодні,— сказав Балан,— так ми вас нагодуємо. Сідайте на рядно, а дочка подасть вам попоїсти.

— Та ми й самі знайдемо, чого нам треба! — одповіли драгуни і полізли нишпорити попід сіном, витягаючи все, що наховала там Галя.

Козаки обурилися. Проте вони були без зброї, бо у Рогози було одібрано зброю ще тоді, як він виходив і Січі, Балан же не брав своєї шаблі, побоюючись, щоб у Самарі не одібрали її москалі.

— Хто ж так робить? — скрикнув старий козак.

— Се ж грабунок! Коли б при мені була шабля, я б повчив вас, як поводитись з козаками.

— Мовчи, поки цілий, Мазепа! — почали гримати драгуни і повитягавши з возу всі харчі, загорнули їх у рядно щоб покласти на коня.

— Та що ж це ви, харцизи? — скрикнув Рогоза.— Ото такі ви царські люди? Грабуєте подорожніх людей серед шляху гірше за гайдамаків!

Він хотів одібрати харчі з рядном назад та драгуни вихопили шаблі з піхов і погрожували всіх порубати. Побоюючись, щоб не сталося лиха, Дмитро з Галею одтягли молодого козака назад.

— Нехай беруть! — сказав старий козак.— Нехай їдять на свою загибель. Я скажу їм услід таке слово, що та їжа їм каменем у череві стане й отрутою по жилах піде. На що вже гайдамаки — та й ті ніколи не лишали чоловіка в дорозі без харчів — візьмуть було скільки їм треба, щоб наїстись, а останнє лишать подорожньому; отсі ж москалі неначе й не люди!.. Ну дарма!.. Побачимо, хто скоріше помре: чи ми без хліба, чи вони після хліба!

Слова старого козака засмутили драгунів. Вони чули про те, що старі запорожці всі характерники і що, як хто з них схоче помститись, так візьме та й оберне людину в свиню або в вовкулаку. Вони почали нишком поміж собою радитись, а далі розв'язали рядно, кажучи:

— Ну, нехай буде по-вашому: поділимо все надвоє — половина вам, половина нам. Всього ж бо вам і за тиждень не поїсти!

Так на тому й скінчилася та пригода. Світом наші подорожні поїхали далі, вибиваючись на високу гору. Демко й Галя були веселі і сміялися з того, як налякалися драгуни батькових погроз; Балан же був невеселий — вчинок драгунів нагадав йому, що по запорозьких землях почали вже панувати чужі люди і повелися нові звичаї, колишнім же власникам сих земель тепер немає вже й захисту.

Дві години віз витягався на гору і, нарешті, виїхав на шпиль до двох високих могил, що звалися Близнюками. Тут на півночі заблищав срібно-блакитною смугою Дніпро, заклинаючи подорожніх зійти на могилу і полюбуватись на краєвид. Вони так і зробили і, пустивши волів пастися, самі пішли на одну з могил.

З шпилю могили був чарівний краєвид. З лівої руки, з-за високої гори, виглядав вкритий лісом Монастирський острів, а повз нього широкою, срібною пеленою вибігав рухливий Дніпро і, добігши до піскуватих кучугур Огріні, круто повертав на південь, ховаючись одним краєм під ту саму гору, що на ній стояли подорожні. Далі він знову виникав з-під гори ввесь, простуючи вже на захід, і біля високого рогу гори падав на гострі скелі Кодацького порогу, розбиваючись білою піною. На півночі за Дніпром розлягалися великі зелені ліси, а поміж тими лісами подекуди виблискувала своїми білими водами річка Самар.

Старий Балан не один раз уже на своєму віку бував на сих могилах; був раз тут під час походу й Рогоза, Галя ж не була тут ніколи і стояла тепер мов зачарована, слухаючи те, що розповідав їй батько про сі дивні місця.

— Через що ж, тату,— спитала вона згодом,— той зелений острів зветься Монастирським, коли монастир, ви казали, стоїть аж за Самаром?

— Через те, дитино моя, що сі місця жили ще задовго до наших часів. Люди помирають, а земля все живе. На тому острові була, бач, церква ще скоро після народження Христа. Вже яка там вона була, хто його знає: може, прямо в землянці, а може, що й у печері поміж скелями, а тільки наші діди гомоніли, що чули од своїх батьків, ніби святий апостол Андрій, як їхав Дніпром до Києва хрестити людей, так перебував деякий час на Монастирському острові і хрест на ньому великий поставив. Після нього на острові й з'явився монастир і ченці. І не малий час вони тут пробували — аж поки набігла сюди бусурманська погань... Тоді ченці, рятуючись од нехристів, перейшли в ліси за Самар, та й збудували там новий монастир.

— А сі могили чому Близнюками звуться?

— А се теж не за наших часів так їх прозвали. Тут в дуже давні часи, ще як не тільки що запорожців тут не було, а й татарва ще не приходила,

так царював у Кодаці якийсь цар, а у царя була улюблена жінка. От одна чарівниця й позаздрила тій жінці та й набрехала цареві, неначе його дружина та йому невірна, а на доказ, бач, пророкувала, ніби жінка царя завагітніє та й народить близнюків... А коли воно справді так і сталося, так цар той жінку скарав на смерть, а двох близнюків звелів на отсій горі живцем закопати та й насипати над їх домовинами отсі височенні могили. От через те і могили люди Близнюками звуть.

Кілька хвилин старий козак мовчки переводив свої очі з одного краю обрію до другого, далі ж знову звернувся до Галі.

— Тут, серце, всяка могила на степу, всякий островець на Дніпрі і навіть всяка скеля на березі говорить про минуле. От, наприклад, бачиш з західного боку Дніпра високий острів біля Огріні — Кінським він зветься, так на ньому наш кошовий Сірко вигубив цілу татарську орду, а кілька десятків тисяч невольників. шо орда гнала з України, визволив на волю... А ото з правого боку на крутому, високому розі Кодак: так там то вже крові нашої козацької пролилося!.. І до Хмельниччини було і після Хмельниччини... Там і зараз запорозька паланка стоїть...

— Кажіть, тату, краще: була паланка! — похмуро сказав Рогоза.

Сей натяк на скасування Запорозької Січі з усіма її паланками дуже зворушив старого січовика.

— Боже мій, Боже мій! — сказав він, ковтаючи сльози.— Що ж тепер з тобою буде, мій вільний, укоханий краю? Чи на те ж наші батьки обороняли тебе од бусурманів, не шкодуючи свого життя, щоб дістався ти чужим людям на поталу?

Через хвилину, сумно похиливши голову, старий запорожець сходив з могили до свого возу, щоб їхати далі, а слідом йшли й Галя з Демком.

III

В обідню пору подорожні почали з'їздити з великої гори до Дніпра. Оббігаючи ту гору, велика річка розлягалася перед очима мандрівників широким та блискучим, мов загартована криця, півколом. У ліву руку понад Дніпром простяглася широка зелена долина, перерізана вузенькою, вихилястою річкою, понад котрою жовтіли стріхи запорозьких зимовників.

Та річечка звалась Половицею, як і ті кільканадцять хаток, що тулилися до неї. По долині вільно ходили гурти товару й косяки коней, а в далечині понад Дніпром визначалися озера й очерети.

Балан не звертав до Половині, а прямував горою аж до рогу, що вип'явся скелями проти Монастирського острова, бо саме на тім розі, над скелями, й сидів зимовником його приятель Глоба.

Запорожець Глоба був курінним товаришем Дмитра Балана Як і Балан, він козакував за часів гетьмана Мазепи й кошового отамана Гордієнка; коли ж запорожці мусили перейти кошем до Олешок, Глоба не схотів жити на бусурманській землі та, повернувшись до порогів, наглядів собі захисний куточок над скелями Дніпра проти Монастирського острова і збудував там собі спершу курінь, а далі й хату.

Дуже припало Глобі до серця се місце і почав він порядкувати тут сад і пасіку, а далі збудував під скелями на Дніпровій протоці млин і молов сусідам борошно.

Працюючи у своєму куточку, Глоба нікуди не їздив, жіноцтва не бачив і через те, мабуть, і не оженився замолоду; коли ж почали люди осідати хатами понад Половицею і заявилися тут і дівчата й удовиці, Глоба був уже старий, женитись не схотів і довіку лишився бурлакою. Тільки років з десять до зруйнування Січі стало старому сумно самому жити в хаті і він прийняв до себе жонатого січового товариша Каплана і передав все своє хатнє господарство до рук його жінки.

Коли наші подорожні наблизилися до зимовника Глоби, старі товариші Дмитра саме лагодилися обідати і дуже зраділи гостям. Каплуниха заметушилася по хаті і за мить на столі почали з'являтися всякі заїдки, а далі запарував і смачний борщ: Глоба ж тим часом витяг з комори цілий десяток сулій та сулійок з вишнівками, тернівками, дулівками й іншими наливками, що він настоював з ягід та овочів власного саду.

За чаркою горілки старі приятелі розбалакалися, пригадуючи своє козакування, пригоди, бойовища й молодецьку гульню. Розмова протяглася довго і хоч почалася весело та скінчилася журливо, бо козаки пригадали події останніх часів — пригадали, що немає вже їхньої неньки Січі Запорозької.

— Все минулося!..— сказав наприкінці обіду Глоба.— Минулося й не вернеться ніколи, як і наші молоді літа. У тебе, Дмитре, он хоч дочка єсть... благословить Бог, так і онуки будуть... вже ж хтось пом'яне; я ж, як був сіромахою, то так сіромахою мене й поховають і не буде кому про мене згадати! Ну, та що про се говорити... Ходімо ліпше я покажу тобі мій садок.

Всі, вставши з-за столу, пішли з хати і зразу опинилися в саду. Деревами була обсаджена велика обшир Дніпрового берега, що високо піднімався над річкою. У всякому кутку саду були окремі дерева: цілі площі були під вишнями, яблунями, дулями й сливами; понад стежками ж росли шовковиці, кислиці, каштани, клен, ясен та силенна сила бузку.

Балан, оглядаючи сад, дивувався з того, що всяка рослина в саду була так вихована, як дитина, і не хотів йняти віри, щоб все те зробила одна людина власноручно; Глоба ж, любуючись наслідками своєї праці і радіючи на здивування свого приятеля, весело й гордовито говорив:

— Ось де мої укохані діти! Ось де мої нащадки на сьому світі! Якщо вони мають душу, то згадають мене після смерті.

Далі Глоба показав Баданові все своє господарство і повів у берег Дніпра, де, притулившись до скелі, шумів колесами млин і стояли, прив'язані до коріння осокорів, великі й малі човни.

— Забагатів я! — сказав Глоба Баданові, коли всі верталися вже до хати.— Бач: у мене млин, всяка худоба нелічена, зимовник на дві половини... Ще й другий зимовник і другий сад єсть у долині біля річки Половиці... А нащо мені все оте? Мені вже час про спасеніє душі подбати. Віддам, мабуть, все добро на Самарський Миколаївський монастир, та й сам піду туди віку доживати.

Увесь вечір приятелі згадували про своє минуле життя та гадали про майбутню долю Запорожжя і тільки пізно після вечері полягали спати. Ранком другого дня Глоба наклав приятелю на віз харчів і, взявши з млина двох наймитів, облагодив великого дуба, щоб ним перевезти гостей разом з їхнім возом і волами на той бік Дніпра.

Ще не встало сонце, як наші подорожні були в дубі і, протягши його деякий час понад берегом, щоб легше було обминути передні скелі Монастирського острова, рушили упоперек широкої річки. Демко разом з наймитами громадив веслами, а на стерні, проводжаючи товариша, сидів сам Глоба.

Прудкі хвилі річки враз підхопили дуба і понесли вниз, неначе намагаючись кинути його на скелі острова. Та тільки їм не пощастило: дужа рука крем'язного запорожця міцно держала стерно, направляючи дуба вище тих скель, на другий бік великої річки.

За півгодини дуб був біля берега. Наймити допомогли Демкові викотити з нього воза; запрягти ж було недовго і через кілька хвилин подорожні, попрощавшись з Глобою, поїхали далі, прямуючи поміж піскуватими кучугурами та шелюгами верболозів до Самарського шляху.

Тільки увечері, коли вже сідало сонце, наші подорожні в'їхали у стародавнє запорозьке місто Самар. Тут у Бадана чимало було побратимів і приятелів, та тільки старий запорожець, побачивши, що по всіх дворах та вулицях міста сновигали драгуни, улани й інші москалі [1], не схотів ставати у Самарі на ніч.

— Цур їм, тим москалям! — говорив він.— Од них і поли вріж та тікай, бо без лиха не минеться!

Найбільше він боявся за Галю,— і справді, поки вони переїхали місто, москалі дуже зачіпали її, вигукуючи всякі сороміцькі прислів'я та пісні, так що бідна дівчина врешті почала плакати і з очима загорнулася хусткою.

Проминувши серед міста нову велику церкву на дев'ять високих бань, віз незабаром спустився до річки Самар, до того місця, де коштом Війська Запорозького содержувався пором, злагоджений з двох дубів.

Чубаті запорожці-дубовики вже пошабашили на ніч і сиділи у березі біля таганка, дожидаючи, поки вкиплять галушки та смакуючи пах олії, що її кухар чимало всипав у таганок.

Подорожнім довелося б тут і ночувати, коли б Глоба не поклав на віз побратимові баклажку з горілкою. Добрий могорич і щире слово Балана піддобрили дубовиків і вони перевезли подорожніх на другий бік річки..

За річкою віз потягся лісом, поринаючи колесами в піску і підкидаючись на корінням віковічних дубів. Темрява ночі хутко оповила землю, а за рясними віттями дубів до землі не доходив навіть промінь зірок. Проте старий козак ніколи не забував стежки, по котрій проїхав хоч один раз за життя і тепер, не вважаючи на темряву, він за півгодини потрапив до воріт монастиря.

Тут, біля хреста Божого дому, Балан почував себе в безпеці від москалів і, не наважуючись турбувати ченців уночі, не дозволив Демкові стукати у ворота, а розташувався на ніч під парканом монастиря.

Другого дня ранком за браму вийшов молодий чернець і впустив подорожніх у двір. Балан зразу ж пішов до отця ігумена перебалакати про свою справу, але виявилося, що вінчати в той день не годилося, й ігумен наказав діждати завтрішнього.

Весь ранок Рогоза ходив з Галею по монастирському садочку і поза огорожею в лісі. Ніхто не бентежив тут лісового птаства і воно щебетало, скрекотіло й виспівувало по кучерявих дубах так, що здавалося, все повітря повне тих звуків; людського ж голосу тут ніде не чуть було, і здавалося, що за паркан монастиря не доходять ніякі вісті з світа. Здавалося, що тут дбають тільки про Бога, а до іншого всім було байдуже; проте справді воно було не так: Самарський монастир був частиною запорозької душі, і з його тихих келій з смутком у серці прислухалися до того, що діялося на Запорожжі.

Навідався Рогоза і до шпиталю, де лежали покалічені під час останньої війни запорожці. Там теж була непорушна тиша й спокій. Тільки ченці ходили поміж ліжками калік, перев'язуючи їхні рани. І подобалося Демкові се святе місце, так що тепер він зрозумів через що тесть повіз його по шлюб сюди, а не до іншого міста.

Смутний ходив по шпиталю Балан.

— За що ж і за кого проливали ви свою кров? — встало в його серці питання, коли він дивився на покалічених січовиків.

І гірка сльозина полилась з ока старого запорожця.

Після обіду молодий послушник покликав Балана й Рогозу до келії скарбника колишнього кошового Запорозької Січі Пилипа Хведорова.

Старий чернець Пилип ще не дуже давно був одним з видатніших діячів і лицарів Нової Січі Запорозької. Козакувати він почав ще з юнацьких літ і за часів кошового Костя Гордієнка брав участь разом з побратимом Баланом в обороні Старої Січі. Врятувався він тоді тільки через свій незвичайний хист та силу. Побачивши, що отаман і майже все товариство полягло по окопах побите й покалічене, а вороги затопили Січ своїм військом, Пилип вкинувсь у Дніпро і переплив його упоперек. Після того він з'явився в Олешківській Запорозькій Січі, уславився походами звідтіля на поляків, що мордували правобережну Україну, далі ж допомагав Милашевичу під час переходу запорожців з Олешківської Січі на їхні стародавні землі і упорядкував Нову Січ на Підпільній. У Новій Січі він уславився походами на татарські городи та турецькі землі і, нарешті, в 1764 році був обраний за кошового отамана.

Кошовим отаманом Пилип був не великий час, бо, побачивши, яку велику силу набула в Січі заможна козацька старшина і що вона сама схиляється до знищення стародавніх запорозьких звичаїв і рівноправного товариства, він через рік сам зрікся кошевства і пішов рятуватись у Миколаївську пустинь.

Рогоза не був на Січі за часів кошевства Пилипа і зовсім його не знав, Балан же, побачивши у невеликій келії сивобородого старця, не пізнав би в ньому свого давнього побратима, коли б очі старця не світили з-під довгих сивих брів тим вогнем, що грав ще замолоду.

Старий Дмитро, побожно схрестивши руки, попросив у свого колишнього побратима благословення, а слідом по ньому підійшов під благословення і молодий козак.

— Сідайте, друзі мої й товариші... — промовив чернець, показуючи на лаву — і оповідайте мені, як сталося те, що розкраяло наші душі.

— От свідок всього, що було... — одповів Балан, показавши на Рогозу. — Нехай він сам тобі розкаже.

Молодий козак розказав про всі події, що сталися під час скасування Запорозької Січі, не проминувши й того, як з-під престолу церкви святої Покрови полковники московського війська забрали шухлядку з царськими грамотами та універсалами польських королів про непорушність запорозьких вольностей і як після того донські козаки пообдирали з образів коштовні ризи і на шматки порубали срібні царські врата.

Слухаючи оповідання Демка, старий чернець заплакав, мов дитина, а проте, коли Рогоза, побоюючись ще більше його хвилювати, спинився, він наказав говорити далі:

— Нехай почую все! Може, скоріше моє серце розірветься у грудях і не дасть мені пережити смерті неньки Січі. Знаю я, що гріх се мій великий... що я повинен думати тільки про прийдешнє царство, але де ж взяти сили, щоб забути ту тяжку кривду, що нам заподіяли?

Коли Рогоза скінчив оповідання на тому, що більшість козаків помандрувала на Дунай, чернець, сумуючи, похитав головою:

— Не матимуть вони там долі, бо за турецьку землю доведеться нашим бити нас хрещених і се буде нестерпучою мукою всьому товариству. Гріх думати те, що я думаю, прости мене, Господи, а ліпше було б вам тут битись за матір Січ до загину. Не так вчинили ми, коли впало лихо на Стару Січ. Спитай он свого тестя. Ми билися до останнього і не осоромили козацької слави, а через те, хоч померла Стара Січ, так народилася Нова. Правда, що на все воля Господня. Я буду молитись за тих, що помандрували, шукаючи нової долі, бо доля їхня в руках Господніх.

Проте думки старого ченця не до Бога слалися: він почав згадувати молоді літа та морські походи на бусурманів і переказувати все, що знав про славні часи кошевства Івана Сірка. Очі колишнього кошового заграли

вогнем молодого завзяття, а постать його вип'ялася й виросла так, що й чорний клобук на його голові й ряса здавалися зовсім не на своєму місці.

Несподівано в ту хвилину вдарив дзвін до вечерні. Слова заніміли на устах ченця, очі погасли, вся постать його стулилась і зігнулась, і колишній кошовий, ставши в куток до образів, почав бити поклони. Побачивши те, Балан та Рогоза, щоб не перешкоджати Божому чоловікові і не спокушати його, вийшли потихеньку з келії і зачинили за собою двері.

Одстоявши ранком другого дня в церкві службу, Демко Рогоза й Галя Баланівна стали на рушнику і взяли шлюб. Вінчав Рогозу, як і завжди вінчав запорожців, сам ігумен і поблагословив їх на нове життя власною рукою.

Після вінця Балан повів молодих вклонитися Пилипові і разом попрощатися з ним. Під час прощання старий Балан, турбуючись про майбутнє життя після зруйнування Січі Запорозької, заплакав.

— Не сумуй, товаришу! — неначе спокійно сказав колишній кошовий. — На все бо є воля Божа і без його святої волі не було б зруйновано Січі Запорозької, Блаженні кротці, іже синами Божими нарікуться! Треба скорятися волі Господній і від нього сподіватися милосердя.

За ту ніч, що минула після першої розмови з козаками, запорожець-чернець багато передумав і перестраждав і, врешті, в його душі смиренний чернець, мабуть, переміг сина вільної волі, запорозького кошового, бо здавалося, що його навчання виходило з щирого серця.

IV

Через кілька днів щасливі та веселі молоді повертались разом з батьком до Базавлуку. Ще віз з уквітчаними волами був далеко од оселі, а вже назустріч подорожнім вибігли Іван з Ївгою, а далі повиходили й

старі сусіди. Всі, радіючи, привітали молодих і предрікали їм щасливу долю.

Недовго посиділи всі в хаті, а далі старий Балан пішов до пасіки оглядати свої бджоли, а Галя, вхопивши Демка за руку, потягла його в садочок. Той садочок був їй любіший за все на світі, бо біля нього вона народилася на світ, по його стежках бігала своїми маленькими дитячими ноженятами, працювала в ньому біля квіток та рослин і у вільний час спочивала в холодку його кучерявих вишень та яблунь. Всякий кущик, всяке дерево і навіть квітка в садочку були їй знайомі як рідні діти й брати. Вона хутко бігла тепер стежкою саду від куща до куща, від дерева до дерева, оглядаючи їх і манячи за собою того, хто був їй тепер найдорожчий на світі,— свого чорновусого красуня Демка. Крізь віття кучерявих вишень та яблунь її привітало своїм промінням ясне сонце, а з-поміж зеленого листу до неї озивалося співуче птаство та поглядали на неї своїми рум'яними боками рясні яблука.

Так, перебігаючи з одної стежки саду на другу, молоді вибігли під верби на берег лиману і на них глянула безкрая, блакитна просторінь осяяного сонцем величного лиману.

— Любий мій! — скрикнула Галя.— Чи є на світі що чарівніше за нашу оселю?

— Тільки ти, моє серденятко, чарівніша! Чарівніша! Чарівніша і за ваш садок і за сей лиман безкраїй і навіть за світ сонця! — одповів козак, пригортаючи до серця свою красуню-дружину.

З того дня почалося щасливе шлюбне життя молодих. Галя ще з дівоцтва була дуже упадлива до свого господарства, тепер же після одруження ще дужче взялася до нього. Демко охоче допомагав їй в праці коло городу й баштану і хоч був не призвичаєний до того, а проте скоро почав привчатись до господарювання.

Коли зайшла осінь і господарські роботи скінчилися, Демко разом з Іваном мало не щоранку виносили на човен сіті, кошелі, рагелі й інші рибальські знаряддя й виїздили човном у лиман, а лиманом доїздили до плавень і верталися тільки увечері, привозячи добру здобич. За невеликий час вони наловили стільки риби, що її не було куди дівати. Галя роздавала її сусідам, годувала наймитів і насолила вже дві великі діжки на зиму, а козаки все везли та й везли рибу... Та яка все була риба! Блискучі, як золото, коропи, срібні, ситі секрети (судаки), зубасті щуки та чорні довгоносі осетри, а що вже було раків, так їх Галя здебільшого викидала назад у лиман, лишаючи тільки таких, що були більші за долоню доброго козака та ситіші за годоване порося.

За довгу зиму козаки все-таки занудьгувалися. Рибачити обридло, та під кригою рибальство було й нецікаве. Демко взявся, було, до тих книжок, що купив у Самарському монастирі, та тільки всі вони були про життя святих і не цікавили молодих козаків. Думки обох запорожців полинули до Січі, на Дунай; та й на свою рідну Січ, що покинули вони на Підпільній, їм дуже захотілося глянути, бо й Демко і Гнат ніяк не могли собі уявити ні того, що було тепер на Підпільній, де півроку до того шуміло й гуляло товариство, ні того, що було на невідомому, таємному Дунаї. Як на лихо ні з Підпільної, ні з Дунаю не доходили до Базавлуку ніякі звістки через те, що зимовник Балана стояв осторонь од шляхів і ніхто до нього не завітав.

Наприкінці зими Рогоза не втерпів і сказав Галі, що хоче поїхати верхи, подивитись, що робиться на Підпільній, у Січі, але Галя прямо уп'ялася в нього:

— Не їзди, голубчику! Ти ж говорив, що як випускали вас з Січі, так наказували, щоб і не повертатись до неї. Як же ж ти поїдеш туди?.. Тебе заарештують і заберуть у москалі.

Жаліючи Галю, бо вона вже мала по весні стати матір'ю, Демко не хотів турбувати її і рішив почекати ще деякий час.

Нарешті зима минула. Степи вкрилися зеленим килимом. Садки й плавні почали вбиратися у лист. Понад степом защебетали жайворонки, а в садках почали удудукати чубаті одуди, забуркотіли горлиці... нарешті закувала й зозуля, а тут у Галі знайшлася й дитинка — маленький син Миколка.

Нема чого й говорити, що всі тому Миколці дуже зраділи. Демкові вже годі нудьгувати — почав допомагати Галі сповивати сина, та й дід Дмитро кілька разів на день підходив тихенько до колиски глянути на немовлятко.

Скоро почали міркувати про те, де малого охрестити і зважали за краще зробити се у найближчій церкві: у Старому Кодаку.

Як тільки Галя одужала, Рогоза запряг воза і удвох з Галею повезли дитину до попа.

Наблизившись до Кодаку, Рогоза побачив, що навкруг старої фортеці будувалося чимало хат, а в ліву руку од Кодака, ближче до Половиці, будувалася нова, велика слобода. Роздивляючись на всі новини та розпитуючи вулицею у людей, де живе пан-отець, Рогоза наглядів свого товариша з Платнирівського куріня — Гната. Він ледве пізнав Гната, бо той був вбраний не по-запорозькому і навіть штани на ньому були сині, а не червоні.

— Гнате! — гукнув Рогоза.

Той наблизився і, пізнавши товариша, почоломкався з ним.

— Ти що тут робиш у Кодаці? — спитав Демко.— Чи не оселився тут?

— Авжеж оселився. У лоцмани, бач, приписався. Нас всіх, запорожців, хто приписався у лоцмани, лишили вільними і грунту нам дали. Ми будемо повз пороги проводити берлини, байдаки й плоти.

— А хто не приписався?

— Хто не приписався у лоцмани, тих всіх повернуть у кріпаків.

У Галі з тих речей похололо на серці. Рогозі ж вони здавалися неймовірними. Може, справді воно й станеться так з бурлаками, але він. Рогоза, сидить біля грунту і має з тестем власний зимовник і все господарство.

— А що ж то в долині за нова слобода будується?

— То все наші запорожці осідають. Все лоцмани... Через те й село Лоцманською Кам'янкою прозвали.

— Ну, а товариство, що пішло на Дунай, які е чутки?

Гнат зразу злякано оглянувся.

— Не згадуй про Дунай уголос, бо як москалі почують, а їх тут до біса вештається, то буде й тобі й мені лихо.

Він нахилився ближче до Рогози і почав говорити, поспішаючись:

— Живуть наші вільно у Турків по всьому Буджаку. І лимани султан всі їм подарував. Приходили звідтіля місяців зо два до сього братчики Голка та Книш, щоб товариство підмовляти переходити за Буг до турків. Дехто було вже й піднявся йти, аж тут москалі Галку й Книша схопили та й забили у кайдани... Он що. Тепер ми, братику, так тут живемо, як ті миші: вийдеш з хати, та й озираєшся на всі боки; а в хаті й слова про запорозьку волю не промов, бо по всіх хатах москалі стоять. Прощай, товаришу, та бережися тут, щоб у якусь халепу не вскочив.

Тільки що Рогоза, попрощавшись з товаришем, рушив вулицею далі, як до воза наблизивсь якийсь московський унтер з двома москалями.

— Що за людина? — гукнув він до Рогози, спинивши воза.

Рогоза розказав, по якій справі приїхав.

— А що ж се за вбрання на тобі? — показав унтер на кармазиновий жупан козака.

— Запорозьке...

— Щоб зараз мені не було! — почав гримати на Демка унтер, вип'явши на нього свої великі баньки.— Немає запорожців, не повинно бути й їхнього вбрання! Зараз скинь та сховай у возі, бо вже як я сам стягну його з тебе, то вже більше не одягнеш!

Рогоза мусів скоритись і, сховавши жупана під себе, мерщій погнав волів до хати пан-отця.

— Цур їм і пек, сим москалям,— говорив він до Галі стиха.— Коли б скоріше вихопитися звідсіля з душею.

Охрестивши дитину, налякані москалями Демко й Галя, не погодувавши навіть волів, зараз же рушили з Кодака і тільки тоді трохи заспокоїлися, коли знову в'їхали в степ.

Звістки, що їх привезли Демко й Галя з Кодака, дуже засмутили старого Балана.

— Недобрі звістки, діти... — сказав він.— Починається тут нове господарювання. Недурно мені серце недобре віщувало.

— Треба, тату, поїхати нам до Січі,— сказав Демко.— Треба подивитись, що там робиться. Може, москалі вже давно пішли звідтіля геть... Не довіку ж їм там стояти. Може, там знову товариство збирається. Адже чимало тоді таких було, що поховалися по плавнях, щоб перечекати, поки москалі підуть у свою землю.

До речі Демка пристав і Іван, кажучи, що сором сидіти недалеко Січі і не знати, що там діється. Старого козака й самого давно манило до Січі — глянути на неї хоч одним оком хотілося, і він охоче згодився на вимоги сина й зятя.

Порадившись, козаки рішили їхати до Січі не кіньми, а човном, через лиман та Підпільною, бо з плавні можливо було наблизитись до Січі зовсім непомітно і так Само непомітно можливо було б і переховатись в очеретах плавні, коли б трапилася яка-небудь пригода од москалів.

Галя тепер не сперечалася, бо Демко їхав разом з батьком і се заспокоювало її. Вона охоче почала збирати подорожнім всяких харчів, а через кілька день ранком троє козаків сіли у невеликий човен і виїхали у лиман.

Лиман Великі Води недурно так звався у запорожців; упоперек його ледве сягало око, а упродовж лиману берегів зовсім не видно було. Дрібненькою комашкою здавався на тому просторі запорозький човен і здавалося прямо неймовірним, щоб він колись пересунувся на другий бік лиману. Проте Демко жваво налягав на .весло і легенький човен хутко посувався по прозорій воді лиману, немов по сковзанці, лишаючи позад себе водокрутні од сплесків весел.

Смужка зеленої плавні на тім боці лиману щохвилини ближчала, дерева підіймалися з води все вище, і до снідання козаки прибули вже до другого берега і, трохи відпочивши, виїхали у річку Підпільню. Тут на гребки сів Іван, Демко ж почав снідати.

З-за гіллястих верб та яворів, що росли берегами, вже вийшло червоне сонце, розмальовуючи Підпільню дивовижними кольорами. Плавня вже давно прокинулася і легкокриле птаство завело свої веселі пісні... Проте козаки не дуже до тих пісень прислухалися, не дуже й до краси плавні придивлялися, бо все те було їм давно відоме. Очі їхні з напруженням придивлялися у той бік, де була Запорозька Січ.

По Підпільній доводилося гребтись проти води і через те човен посувався повагом, так що Демко та Іван, гребучи по черзі, у човні й пообідали.

Після обіду, коли сонце почало вже схилятись на захід, Іван радісно скрикнув:

— Хрест!

Всі глянули на схід сонця. Там, над зеленою пущею плавні, сяяв під промінням сонця щирим золотом хрест січової церкви святої Покрови.

Козаки поскидали шапки й почали хреститись.

— Слава Господові! — сказав старий Балан.

— Церква стоїть нерухомо!

— А коли церква стоїть,— скрикнув Демко,— так живе у Січі й товариство!

В запалі він почав чимдуж налягати на весла, і човен, підстрибуючи з напруги, щодалі все хутчіше біг у той бік, де хрест січової церкви то виникав козакам на очі разом з банею дзвіниці, то знову ховався за деревами.

Через півгодини човен повернув з річки у Січовий Кіш, де колись увесь берег був застановлений козацькими чайками та грецькими й турецькими кораблями, що привозили до Січі всякий крам. Сумом подихнуло тепер на козаків з Коша — він був порожній, і тільки подекуди з води виглядали чердаки потоплених запорозьких чайок та журливо стояли біля берега два рибальських човни.

— Мабуть, не так воно є, козаче, як ти гадаєш! — журливо похитавши головою, сказав Дмитро.— Коли б товариство жило в Січі, то Кіш не був би порожній!

Приставши до берега, козаки вискочили з човна і пішли на гору стежкою, що виходила прямо до Січового майдану й паланки. За часів Нової Січі по сій стежці було не розминешся з козаками, тепер же вона була порожня. Старий Балан помітив навіть, що давня стежка почала заростати шпоришем і нудьга стиснула йому серце.

Сперши дух, козаки поспішилися нагору, вибігли на майдан і спинилися в нестямі... Чи тут же була Січ? Чи не помилилися вони? Де ж рідні курені? Де славні паланка, пушкарня, скарбниця? Січ була порожня, а замість будинків чорніли ями, немов розриті домовини!

Всі обернулися до церкви, що подала їм таку радісну надію, і тільки тепер помітили, що вона стояла пусткою з позабиваними дошками вікнами й дверима, дзвіниця ж стояла без дзвонів. Навіть цвинтар понавколо церкви був зруйнований і на ньому не було ні капличок, ні хрестів.

Наблизившись до того краю Січі, де колись стояли курені, козаки одшукали рівчачки од підвалин, купки битої цегли од кабиць та кістки од риби, що запорожці їли в останній день життя Січі.

Перевівши очі на січові стіни, козаки побачили, що вони почали все обсипатися і поростати травою, на башті ж, що стояла біля січової брами, видно було кількох робітників, що руйнували її ломами.

Козаки пішли до башти, і що більше наближалися до неї, то гупання ломів дужчим болем било їм у серце.

— Що то ви робите? Нащо то ви руйнуєте башту? — ледве вдержуючи обурення, звернувся Балан до робітників.

— На князівський палац каменю треба! — весело одповів один із мурщиків по-російському.

Сльози підступили старому запорожцеві під горло, І не маючи нічого більше сказати, він одійшов од башти набік і схилився до січової стіни.

— Чи се ж не Дмитро Балан? — почулося йому питання.

Біля нього стояв старий січовик і дивився на нього очима, що нагадали Дмитрові щось дуже давне, молоде й радісне.

— Невже се ти, Дударю? — спитав він, сам не певний в тому, що на очах у нього стоїть близький товариш його молодих козацьких літ.

— Та я ж, братіку, я! — одповів сивий дід і почав чоломкатись з товаришем.

— Чого ж се ти тут вештаєшся? — спитав він далі Балана.

— Приїхав подивитись на матір Січ... — з сльозами на очах одповів Балан. — Бодай би ліпше не бачити!

— Немає, братіку, Запорозької Січі! — одповів Дудар, одвертаючись набік, щоб молоді козаки не побачили, як з старих його очей побігли сльози.

— Ідіть сюди! — сказав він згодом до козаків, трохи перемігши себе, і повів козаків на високу січову стіну.

З верху окопів запорожці побачили, що на північ од Січі будувалися якісь будинки.

— Бачите? — спитав Дудар, показуючи на ті будинки своїм ціпком.— То будується економія того князя, що йому цариця Катерина подарувала всі сі землі, разом з нашою Січчю. Тут уже й управитель його живе. От на ті то будівлі й беруть камінь з Січових башт... Туди ж на підмурки побрали з цвинтаря й кладовища всі хрести й надгробки... Байдуже їм до того, що то могили славних лицарів і що по надгробках святе письмо повибиване... Вони б'ють надгробки й хрести на каміння і мурують з них будинки. Туди ж і всі каплички з великого січового кладовища пішли!..

Слухаючи оповідання товариша, старий Балан переводив очі то на будинки князя, то на цвинтар, де ще валялося кілька викопаних з землі хрестів, то на захожих, московських людей, немовби дивуючись, як ще сі люди живі і як їх досі не скарав Той, що на небі.

— Забув про нас. Боже! Забув! Одцурався од дітей своїх... — тихо промовив сивий запорожець, схиливши своє засмучене чоло.

— А курені ж де? — спитав Рогоза.

— Курені поламані. Деякі начальство поперевозило в Микитино, там складають з них гамазеї, а деякі тут попродали. От і я з побратимом Гирлигою купив Васюринський курінь, та й будуємо з нього дві хати. Он зараз на шамбаші...

Дудар показав у той бік, де за часів Січі були крамниці й базар, а тепер будувалося кілька хат.

— Тут і будуємося... Важко покинути рідне місце... Тут, біля Січі, й померти хочеться...

— Ну, а пушкарня ж і скарбниця де? Од куренів хоч слід лишився, а од них і сліду не стало...

— Позакидали землею... Генерал тут один був московський, Норою звався, так він тут неначе кріт усю Січ порив... Все, бач, скарбів шукав, а після того знову все землею позакидав. Поховали, брати мої, січову пушкарню в домовину так само, як поховали й запорозьку славу і козацьку волю!

Всі деякий час мовчали. Слова не складалися в устах козаків, бо всі вони змагалися з тяжкими думками, що налягли їм на серця.

— Що ж, пани-брати... — після довгої мовчанки, обізвався Дудар,— сонечко на спочинок лагодиться. Ходімте до моєї землянки. У землянці я поки що живу... Повечеряємо, та й переночуєте в мене.

— Пробач, товаришу,— одповів Дмитро Балан,— не сила мені! Скоріше, діти, звідсіля! — звернувся він до Демка й Івана.— Тут смерть і неволя зазирає мені в очі. Ми ночуватимем у вільній плавні під вільним небом!

Старший запорожець попрощався з товаришем і хутко пішов з Січі до човна.

V

— Агу!.. Агу, Миколко!.. Агу, синашу мій... Сонечко моє ясненьке! — щебетала Галя, сповиваючи свого малого сина.— А ходімо, ще раз

подивимось, чи не їде батько? Де се він забарився? Га?.. Що?.. Приїде, говориш? Приїде, приїде... А ми його поцілуємо та пожуримо за те, що довго гаявся!

Миколці було тільки три місяці, а проте Галі здавалося, наче він не тільки що все розуміє, а навіть одповідає на її запитання.

Немовлятко випручало рученятка й не давалося сповиватись. Пухкі щічки хлопчика почервоніли з напруги, а оченята дивилися весело, немовби посміхаючись з матері, що їй не пощастило сповити йому рученята.

Ставши матір'ю, Галя трохи погладшала, мовби налилася як спіла ягода, і стала ще гарніша. Завжди весела, рухлива й чепурна, вона звеселяла навкруг себе все, як сонце звеселяє все живе, на що падає його промінь.

Вже вдруге виходила сьогодні Галя під верби, до лиману, виглядаючи батька й чоловіка і на сей раз таки нагляділа в далечині, на блакитному просторі лиману, чорненьку комашку.

— Ага!.. Дивись, синашу! — радіючи зверталася Галя до Миколки.— Он-он чорніє човник... То наші їдуть. Там І батько наш любий!

Смутний, з пригніченим серцем вийшов Демко з човна на берег, а проте, як тільки глянув на свою дружину та зазирнув у її веселі, повні кохання очі, то одразу той сум мов вітром з нього змело і розвіяло понад лиманом.

— Ох, ти ж, горличко моя люба! — скрикнув він, обнявши свою дружину.— Та яка ж ти красуня стала!

Він взяв від неї сина і, бавлячись, підкидав його догори.

— От де моє щастя,— міркував він,— люба дружина й син... І ніхто не владей одібрати од мене се щастя, опріч Бога.

— Ач, якого ти мені бравого сина годуєш! — говорив він тим часом Галі, любуючи на пухкі щічки й веселі оченята дитини.

— Мов той бузівок!

— Годі тобі вигадувати! — злякано одповіла Галя.— Не кажи так, бо щоб з того слова ще чого лихого дитині не сталося. Який там бузівок, коли зовсім худенький!

Щаслива пара покинула батька й брата біля човна і пішла до хати. Демко ніс сина, бавлячи його барвінком, Галя ж йшла поруч, обнявши чоловіка за стан.

Через який час, пополуднувавши, вся сім'я сиділа під хатою на призьбі. Галя держала на колінах Миколку, Демко сидів поруч, обнявши її, старий батько, сидячи трохи осторонь, стежив очима за бджолами, що повз хату пролітали з степу до пасіки, Іван же розглядав хрущів, що з гудінням часто билися об стіни хати й падали на призьбу. Літо саме набуло своєї краси й виповняло вечірнє повітря пахощами степу і квіток.

— А дивіться, дітки... — обізвався Дмитро, показуючи чубуком люльки на обрій, де з-за гори виникали якісь темні обриси, схожі на вози.— Неначе вози їдуть.

Всі пильно почали придивлятися туди, куди показував Балан.

— Справді, неначе чумаки їдуть! — згодом сказав Рогоза.

— Чого ж тут чумакам іти,— одповів старий запорожець уже стурбовано,— коли ми не на шляху. Адже бачите: вони прямують сюди!

Тим часом чорні обриси простяглися по горі довгою стьожкою, підсунулися ближче й побільшали, а через який час стало вже видно, що то були вози запряжені кіньми і навантажені всяким збіжжям. Визначилися вже обабіч возів і люди, й діти.

— Щось чужостороннє... — сказав старий Балан,— бо кіньми, а не волами їдуть.

Серце старого запорожця передчувало недобре і сповилося нудьгою, бо скільки жив він на світі, то не бачив тут чужосторонніх людей.

Валка возів і людей прямувала до запорозьких зимовників, а попереду всіх їхав верхи у панській одежі якийсь чужинець.

Коли вози вже зовсім зблизилися з хатами, вершник спинив їх, поділив на три валки і, направивши дві до зимовників Лантуха й Луб'яного, сам з третьою в'їхав прямо в двір до Балана і почав тут порядкувати неначе у своїй господі, гукаючи до своїх людей по-російському:

— Становіть вози в два ряди! Повертайте голоблями до тину! Коней женіть на пашу!

— Гей ти, старий! — гукнув він далі до Балана.— Чого баньки вип'яв? Ходи сюди!

Почувши російську мову і побачивши одежу, що про таку тільки чули від людей, а саме: білі повстяні шапки на головах та онучі й личаки замість чобіт на ногах, наші козаки пішли до возів здивовані і обурені на те, що якийсь підпанок хозяйнує в їх дворі, не спитавшись господарів.

Всі ті московські люди, що заїхали у двір до Балана, були кріпаками того князя, що для нього, як вчора бачили козаки, будувався біля Січі

палац з надгробків, хрестів та капличок запорозького кладовища; підпанок же, що їхав верхи попереду валки, був князівський прикажчик.

Коли князь розглядав у Петербурзі карту подарованих йому земель, він уподобав те місце над лиманом, де стояли запорозькі зимовники, хоч їх на тій карті й не було зазначено, і рішив переселити до лиману п'ятдесят родин кріпаків зі своїх маєтків, що держав у Калузькій губернії. Ся його вигадка і впала тепер на голову запорозьких сиднів.

— Скільки .у тебе єсть печеного хліба? — звернувся прикажчик до Балана.

— А що, у вас не вистачило хліба? — спитав той, маючи думку поділитись по щирості.— Здається, хлібів три єсть!

— Так от що, старий, нехай ота молодиця, що стоїть біля хати,— показав він на Галю,— за сю ніч напече хліба пудів з десять!

— Що ви, Бог з вами! — здивувався Балан.— Де ж їй управитись на стільки хліба!.. А ви завтра рано від нас поїдете? — додав він з неспокоєм у голосі.

Галя, що здалеку прислухалася до розмови батька з прикажчиком, теж, сперши дух, чекала одповіді на останнє питання.

— Куди ще їхать? Ми саме туди й потрапили, куди було треба! — одповів прикажчик і почав знову гукати до своїх людей:

— Випрягай! Випрягай, не гайся!

— Та чого ж ви сюди приїхали? — перебив його зовсім уже збентежений Дмитро.

— Хати будемо будувати, діду! — весело одповів прикажчик, радіючи, мабуть, що добувся до місця.— Село тут буде, та ще й чимале!

У всіх з тієї одповіді похололо на серці. Галя й Демко почали розуміти, що на них впало лихо, старому ж козакові трохи не забило дух і він ледве прохрипів:

— Як то б ви будували тут хати, коли се наша земля?!

— Та ви ж самі чиї? — здивовано спитав прикажчик.— Хіба не князівські?

— Ми вільні люди! — з обуренням скрикнули козаки.— Ми запорожці!

Прикажчик глянув на козаків неймовірно і з посміхом. Він зріс у кріпацтві, знав що й батько й дід його були кріпаками і не міг собі уявити, щоб на світі були якісь вільні люди, опріч панів.

— Дурниці говорите! — сказав прикажчик і, злізши з коня, обернувся до Рогози:

— Візьми коня... Поводи його та постанови до стайні!

Кров вдарила Демкові з обурення в голову.

— Вам, добродію, годилося б вклонитися нам, господарям,— сказав він,— та спитатись, чи можна поставити коня до стайні... Тоді, може б, я й сам вам допоміг, а коли ви нахабно мені, немов наймитові наказуєте, так я нічого вам не зроблю.

З тим Демко одвернувся і, взявши Галю за руку, пішов з нею до хати.

— Он який ти! — з погрозою гукнув йому вслід прикажчик.—Ну, як я надішлю тебе до економії, то ти забудеш свою пиху!

Тут прикажчика оточили жінки з дітьми і, покладаючись на те, що дітей заїдає мошкара, просили його, щоб дозволив внести дітей в хату.

— Несіть,— владно сказав прикажчик, передаючи свого коня одному з кріпаків.

Жінки заметушилися і через хвилину більше двадцяти дітей з матерями увійшли в Баланову хату і почали розташовуватись: хто на полу, хто на лавках, а кому недостало місця, то й долі.

Балан почував своє право стати на дверях своєї хати і не пустити до неї нікого, та тільки його добре серце не дозволило йому так вчинити. Старий козак тільки руками об поли бився, дивлячись на те, що робилося в його господі. Галя теж бідкалася й плакала, бо їй ніде вже було навіть Миколку покласти, а не то що самій лягти, а проте, побачивши, які у матерей змучені, обідрані та закаляні діти, не тільки не сварилася з жінками, а навіть віддавала їм з своєї скрині сповивачі, рушники, хустки і всяке шмаття.

Ніч, що вже заходила, спіткала всю сім'ю Балана на дворі, випханою з своєї власної хати. Спати в хаті було неможливо через важкий дух, що його принесли з собою російські люди. Рогоза з Галею й Миколкою пішли на пасіку; старий же Балан знову доступився до прикажчика:

— Слухайте, чоловіче добрий! Розкажіть же мені товком та по правді, як же воно буде, коли ви тут побудуєтесь?

— Не як інакше,— одповів прикажчик,— як стане тоді на сьому місці село. Мужики оратимуть землю та сіятимуть хліб.

— Так се ж наша земля! Се займище трьох козаків: моє, Луб'яного та Лантуха. Що ж ми будемо робити, як ви одберете нашу землю?

— А те будете робити, що й інші кріпаки: будете сіяти панський хліб, косити його, молотити та звозити зерно до панської економії.

У старого ціле пекло заклекотіло в серці:

— Ну, сього вже не діждете! — скрикнув він.

— А ти ж гадав як? Князю подаровані всі сі землі од цариці, а як ви сидите на сій землі, то зрозуміло, що й ви князівські разом з землею.

Стуманів світ в очах старого козака і, хитаючись з обурення, мов прибитий, ледве доволікся він до своєї пасіки і впав під куренем на солому.

Болючі думки, мов убиті у мозок цвяхи, пекли голову старого.

— Так ось до чого воно йшло скасування Запорожжя... Щоб наші землі та степи, кривавицею дідів та прадідів политі, породжувати вельможам... Невже ж воно справді так і буде? Невже Господь святий попустить, щоб нас, вільних людей, повернули в неволю? Нащо ж, Господи, ти привів мені старому діждати такої недолі? Чому не прибрав мене раніше?

Всю ніч гнітили такі думки козака і всю ніч не заплющував він очей, благаючи Бога, щоб він або одвернув геть сю чорну хмару тяжкої недолі, що нагнітила їх, або прийняв його до себе.

Не спали сю ніч і діти старого. Вони до світу просиділи біля батька під куренем, щоб не тільки не бачити того, що робилося в хаті, а навіть не чути нелюбої їм мови тих нещасних та замордованих чужих людей, що мимо своєї волі принесли їм недолю і стали їм ворогами.

VT

Другого дня зранку прикажчик поїхав у економію до найстаршого управителя, а у обідню пору повернувся до Базавлуку і загадав всім кріпакам, щоб другого дня ранком їхати у плавню рубати ліс. Далі він прикликав до себе обох Баланів і Рогозу.

— Ти, старий,— сказав він Дмитрові,— своїми волами тягатимеш з берега сюди колоди, а твої сини нехай переженуть всіх ваших коней у плавню. Там мої люди рубатимуть ліс, так треба кіньми тягати колоди до річки.

Старий козак з жахом у очах дивився на прикажчика:

— Ви хочете моєю худобою робити? У мене своє хазяйство й своя робота худобі єсть.

— А я вам прямо кажу,— скрикнув Рогоза,— що у плавню я не піду і батькових коней до роботи вам не дам! От що!

Прикажчик, як хитра людина, не хотів відразу доводити козаків до розпуки і сказав неначе спокійно:

— Ну гаразд... Якщо ви робити не хочете, то на сей раз обійдемося й без вас; а вже щодо худоби вашої, так вона мені дуже потрібна, і я заберу її до роботи, хоч би ви й не давали. Я не подивлюся на ваше змагання. Я ще й вчора вам говорив, що все те, що було вашим: і земля, і худоба, й хати, і навіть ви самі, тепер князівські!

— Не буде того! — рішуче скрикнули козаки.

— Запорожці од віку не будуть кріпаками!

— Побачимо! — глузливо проказав прикажчик і пішов до свого діла.

Сю ніч всі знову ночували у курені. Молоді козаки, знемігшись за попередню ніч, спали тепер добре і прокинулися тільки ранком, почувши голос батька, що з обуренням гукав:

— Жене!.. Жене, проклятий! Жене моїх коней і волів! Круторогі ж мої... укохані мої діти! Чи на те ж я ростив вас, щоб на князів ви працювали!

Демко та Іван схопились на ноги і, вгледівши, що прикажчик верхи на коні жене з степу весь косяк, а позаду кріпаки женуть і волів, кинулися до хати, вхопили недоуздки і побігли навперейми коням.

Перелякана Галя гукала на чоловіка, благаючи, щоб він вернувся, але Демко її не слухав і побіг у степ. Зблизившись там з кіньми, він накинув на одного з них обротьку, скочив на нього і почав навертати косяк знову у степ. Іван слідом за Демком теж був уже на коні і допомагав шуряку.

Батько та Галя од воріт побачили, що прикажчик наскочив на Демка і вдарив його батогом, але тільки вспіли вони скрикнути од обурення, аж дивляться: розігнав Демко свого коня та, наскочивши на прикажчика, так вдарив його кулаком у груди, що той, мов сніп, впав на землю, сам же Демко, завернувши коней, погнав їх знову у степ.

Галю обхопив страх, що вчинок Демка не минеться йому дурно, і вона жахливо скрикнула:

— Господи милосердний, що ж тепер буде? У старого Балана під час сутички, навпаки, не жах був у очах, а радість. Йому любо було бачити, що зять вчинив, як годилося запорожцеві: що не подарував прикажчикові образи, а з козацьким хистом збив його з коня. Очі старого заграли юнацьким вогнем і він голосно гукнув:

— Молодець, Демко! Нехай знає вражий зайда запорозького кулака!

Вилежавшись деякий час на землі, прикажчик підвівся і, шкандибаючи, пішов до двору, кленучи Демка уголос і погрожуючи йому кулаком.

— Почекай, гайдамако, я тобі сього так не подарую!

Через кілька хвилин галас збився біля всіх зимовників: кріпаки намагалися побрати у Балана, Луб'яного й Лантуха сокири, канати й інші господарські речі, ті ж не давали, бо у степах у ті часи такі знаряддя були дорожчі за золото.

— В'яжіть їх! — гукнув до своїх людей розлютований прикажчик.— Всіх в'яжіть отсих гайдамаків, коли вони не хочуть нам коритись. Я сам одвезу їх до управителя на науку! Треба тільки ще отих двох душогубів піймати! — додав прикажчик, показуючи у степ на Демка та Івана.

Проте тих не довелося ловити. Зачувши, що коло хати збилася колотнеча, вони самі бігли до двору і, побачивши, що їхнього батька вже зв'язано, кинулися його визволяти.

— Пустіть тестя, бо вб'ю! — грізно гукнув Демко.

Побачивши по очах козака, що він у запалі, люди пустили старого Балана і розступилися в усі боки, але, як тільки Демко та Іван почали його розв'язувати, прикажчик моргнув кільком своїм кріпакам, накинувся з ними на козаків ззаду і, зваливши, почав в'язати їм руки й ноги.

Козаки одбивалися, як роздратовані звірі, але їх надавили цілою купою і врешті пов'язали. Прикажчик же після того, як зв'язаного Демка підвели з долу, вдарив його з помсти по виду.

Галя метушилася поміж людьми, мов у нестямі. Вона кидалася від чоловіка до батька, голосила й благала, щоб їх пустили, але ніхто на неї не звертав уваги і тільки прикажчик добре штовхнув її, коли вона хотіла розв'язати Демка.

Через півгодини трьох старих запорозьких дідів та двох молодих з покрученими за спину руками везли до тієї самої економії, що будувалася біля руїн Запорозької Січі.

Почувши, що запорожці не хотять коритись волі прикажчика і навіть на очах кріпаків побили його, управитель визнав за потрібне піднести в очах кріпаків особу прикажчика і люто покарати запорожців.

Коли він побачив біля ганку зв'язаних козаків, очі його заграли хижим вогнем, мов у звіра, що вже почув кров своєї добичі, і він зразу почав гримати.

— Так отеє ви бунтуетесь? Не хочете робити... Не даєте худоби і навіть б'єте княжого прикажчика? Ну, так я вас навчу шануватись. Я з вас виб'ю ваше гайдамацтво! Я зроблю з вас покірливих!

— Пане управителю! — обізвався старий Балан.— Защо нас катують? Ми людей ваших не займали. Вони прийшли на нашу землю. На ту землю, що віддана нам під господарство від Коша славного Війська Запорозького. Побачивши ваших людей у тяжкому становищі, ми навіть хати свої покинули та вашим людям віддали. За що ж хочете ви ще й добро наше забрати?.. Добро, придбане тяжкою працею?

— Вашого немає тепер нічого! — сказав управитель.— По указу цариці всі сі землі і все, що на їх єсть, себто й ваше добро і, навіть, ваші душі, тепер є власність князя... Ви його кріпаки!

З боку козаків почулися скрики обурення, проте Балан намагався ще говорити спокійно:

— Бог один владен над душами людей, і йому вони й належать. Того ж не може бути, щоб велика цариця звеліла грабувати й катувати своїх чесних, трудящих підданців! Ніколи того не буде, щоб ми, вільні запорожці, стали кріпаками! Скоріше ми душі свої занапастимо, аніж скоримося такій неправді.

Не звикши чути від кріпаків такі речі, управитель здивовано дивився на величну постать сивоусого запорожця. Довгий, скуйовджений у боротьбі, оселедець надавав старому запорожцеві надзвичайний вигляд, а очі того в'язня дивилися на нього не з благанням, як він звик бачити у кріпаків, а сміло і спогорда. Управителеві, що служив довго у війську, була навіть до вподоби могутня постать старого запорожця, але тим дужче він узнав за потрібне негайно перемогти й знищити сю гордовитість і вільний дух, щоб всі кріпаки, що стояли навкруги великим натовпом, упевнились у тому, що ніяке волелюбство не може встояти проти його влади... І от, упиваючись тією владою, він глузливо сказав:

— Бачу, що ти занадто розумний! А скільки тобі років?

— Вісім десятків літ Господь держить мене на світі, і ніколи ще на віку я не бачив і не чув про таку кривду, яку ви нам чините.

— А ну, всипте йому вісім десятків різок,— сказав управитель до челяді,— може, старий дурень хоч після того порозумнішає!

— Мене різками? — вжахнувся Балан.— Та ліше ви вбийте мене або живого вкиньте у вогонь, аніж дамся я над собою так знущатися.

І не тямлячи себе з обурення, старий козак так смикнув свою єдину, прив'язану за спину руку, що мотузки увірвалися. Та тільки даремні були всі змагання: на старого насіла челядь, звалила його на землю і, зв'язавши йому ноги, понесли знесиленого до стайні, а слідом по ньому потягли Рогозу, Івана Луб'яного й Лантуха. І от на стайні, серед бруду й

калу, кріпаки, що вже стеряли в собі іскру Божого духу, почали вибивати дух живого Бога з своїх братів.

Не стогнали запорожці під руками катів, бо біль у тілі був нічим, порівнюючи з мукою душі і серця покривджених. Вони мовчки, мов залізні, терпіли мордування, аж поки ставали непритомними.

Старий Балан після катування не підвівся... його непритомного винесли з стайні і, одливши водою, кинули на віз. Повкидали на воза й останніх.

Демко, впавши на воза, сховав своє обличчя в сіні, бо йому соромно було глянути на Божий світ... Соромно було почувати себе живим після такої образи... Діди Луб'яний та Лантух голосно просили собі у Бога смерті; серце ж молодого Івана палахнуло почуттям помсти і він дав собі клятву, що прикажчик заплатить своїм життям за їхню ганьбу.

Коли старого Дмитра привезли додому, знявши з воза, понесли до хати, він, зібравши останні сили, проказав:

— У курінь... на пасіку...

Ридаючи, мов дитина, Галя вже оббанювала в курені скривавлене тіло свого чоловіка і, коли туди ж унесли батька, хотіла доступитись до нього, але він спинив її:

— Не руш... Не руш, моя дитино... моя надія і втіхо... Прийшов мій час... Тоді, доню, оббаниш моє тіло, як відійде душа моя...

— Тату... таточку!.. — припала до батька Галя.— Не кажіть так... Не покидайте нас сиротами на поталу катам! Ви ще одужаєте і ми кудись підемо звідсіля!

— Ні, доню,.. я просив Господа, щоб Він не дав мені жити після смерті неньки нашої Січі Запорозької і він, милосердний, кличе вже мене до себе. Не вбивайся за мною, в домовині я не знатиму того знущання, що тут... Про вас тільки, діти, болить моя душа. Як ви нещасні свій вік проживете...

Через годину старий запорожець горів уже, мов на вогні, і став непритомним, а світом Галя, ридаючи, вже споряджала тіло свого замордованого батька на той світ.

VII

Поховавши батька під вербами над лиманом, Демко, Іван і Галя, прибиті горем, сиділи біля його могили всяк з своїми думками, не наважуючись навіть слова сказати одно одному, бо ні про що, опріч як про недолю, ніхто не знаходив мови. Несподівано Іван, що від часу знущання над ним. став зовсім іншою людиною, ходив замислений, з лютим непривітним поглядом в очах і ні до кого не звертався, раптом встав, наблизивсь до Галі і низько їй вклонився, кажучи:

— Прости мене, моя сестро. Не нарікай на мене за те, що я тебе покину, бо не сила мені коритися неправді.

— Що ти... що ти Івасику? Чого прощаєшся?.. — скрикнула Галя і, схопившись на ноги, припала братові до плеча.

Демко й собі підійшов до нього.

— Заспокойся, Іване! Ти намислив щось непевне!

— Не подарую я прикажчикові,— говорив Іван, хвилюючись,— того знущання над нами, а найбільше над старим батько нашим. Я довіку не мав би спокою, коли б не помстився за батька!

— Схаменися! — скрикнула Галя.— Що ти намислив? Ти ж себе занапастиш!

.— Тихше гомоніть,— сказав Іван пошепки.— Сьогодні я вб'ю прикажчика і малим каюком втечу у плавню, а ти, Галю, збери мені харчів і поклади у той порожній вулик, що батько наготовили для нового рою. Коли я тікатиму, так ті харчі заберу!

— Та ти ж загинеш у плавні! — з плачем говорила Галя.— Як же ти там житимеш?

— Не бійся, я не дитина. Запевне у плавні чимало ще нашого товариства блукає... Знайду побратимів, помандрую на Дунай. Ти, Галочко, щотижня винось мені харчів у вулик, а я приїздитиму у темні ночі й забиратиму їх, аж поки не помандрую звідсіля.

— Братіку мій ріднесенький! — заголосила Галя.— Зросли ми з тобою вкупі, як голуб'ята, тепер же доводиться з тобою навіки розлучатися.

— Помандрував би й я з тобою, Іване... — сказав Рогоза, з заздрістю поглядаючи на шуряка, та ба, крила приборкані!

Галі сі слова чоловіка запекли у серці.

— Ти шкодуєш, Демку, що побрався зо мною? Се я з Миколкою приборкала тобі крила? Демко схаменувся:

— Боронь Боже, щоб я нарікав на тебе, Галю! Нагадав мені Іван, що на Дунаї товариство вільно гуляє, а ми тут загибаємо, от і вихопилося в мене таке слово.

Він заспокоїв Галю і не відмовляв Івана од його замірів. Порадившись, всі зважили за потрібне, щоб Демко з Галею ночували сю ніч на очах у людей, в хаті, щоб на них не було підозріння за смерть прикажчика.

Як порадилися, так все й сталося, і коли ранком другого дня Демко й Галя вийшли з хати, на дворі люди вже галасували, що у коморі Лантухової хати, де спав прикажчик, його знайдено мертвим з великою раною під серцем.

Через кілька годин після того до зимовника прибув управитель і, довідавшись, що старий Балан після катування помер, а син його в останню ніч зник невідомо куди, зрозумів, що то Іван заколов прикажчика, помщаючись за батька.

Того ж дня він призначив іншого прикажчика, молодого ще парубка з кріпаків, наказавши йому як найскоріше будувати переселенцям хати.

Після того справа з хатами справді почала посуватися хутко: лісу, людей і худоби було багато і за місяць од запорозьких зимівників потяглися дві вулиці: одна в степ, а друга понад лиманом до Базавлука. У початку другого місяця, хоч хати й не були ще докінчені, по них уже почали жити, і одну половину Баланової хати, нарешті, спорожнили, так що Галя з чоловіком знову у ній оселилися. Тільки як оселилися? Де тепер було Галине добро? Її скриня була майже зовсім порожня... Переселенці розтягли все, не лишивши їй ні празникової одежі, ні грошей, що батько за своє життя придбав своїй укоханій дитині, ні збіжжя покійної матері.

Рогоза давно вже покинув змагатися за своє добро і бажав тільки, щоб йому лишили хату, садок, леваду та вільне життя. Галя теж охоче погодилася б на сьому; до того, що бажав Демко, їй потрібна була тільки корова, щоб годувати Миколку, бо через горе й неспокій у неї стало негарне молоко, та й того було обмаль.

Одного дня Галя пішла до прикажчика попросити, щоб з усієї худоби, що побрали у її батька, повернули їй хоч одну корову.

Новий прикажчик був русявий, дужий парубок у напівпанському вбранні, з виголеною бритвою шиєю і підстриженим у круг довгим волоссям. Жив у окремій, новій хаті і як був нежонатий, то у нього була за прислужницю одна з кріпачок, літня удова.

Чорнява й огрядна, зовсім не схожа на російських жінок та дівчат, Галя зразу сподобалася прикажчикові, і на її прохання про корову він почав одповідати жартами. Сперше сміявся з її української мови, далі ж почав ніби розглядати Галину одежу, а сам доторкався до її рук та стану.

Засоромившись, Галя одхилилася од нього, коли ж прикажчик врешті хотів її обняти, вона з обуренням випручалася, скрикнувши:

— Бійтеся Бога! Чи не сором же вам зачіпати чужу жінку?

Прикажчик розсердився й насупив брови:

— Ач, яка ти недоторка! Не буде ж тобі корови, коли так... Та скажи ще своєму чоловікові, щоб завтра разом з тобою виходив на панщину, час уже орати та сіяти хліб.

Галя передчувала, що Демко нізащо не згодиться одбувати панщину і що змагання за волю приведе його до загибелі. Приголомшена словами прикажчика, вона трохи не на колінах почала його благати, щоб не примушував її чоловіка до панщини.

— Змилуйтеся, пане!.. — говорила вона.— Мій чоловік з роду біля землі не працював і нічого не вміє в степу робити. Він з малих літ все козакував.

— Не вміє? — скрикнув прикажчик.— То дарма, навчимо різками! Не все йому козакувати, час і до діла братись!

Заплакана, з пригніченим серцем повернулася Галя До своєї хати і розказала Демкові про те, що прикажчик не дав корови, про те ж, що він наказав виходити завтра на панщину, вона не наважилася навіть натякнути.

Ранком другого дня Демко побував на пасіці, бо її доглядав після тестя, поналивав бджолам води, зняв з Дерева новий рій і тільки що повернувся до хати, щоб поснідати, як у хату вскочив прикажчик і почав гримати.

— Ти, лежень, чому не виходиш? Скільки разів тебе просити?

— Куди не виходжу? — здивувався козак.

— На панщину чому не йдеш? Адже я вчора наказав твоїй кралі мальованій, щоб обоє сьогодні виходили!

Рогоза зблід на виду. Він зрозумів, що наближається кінець пригодам останніх часів і що той кінець може бути тяжким. Проте, перемігши себе, він спокійно й рішуче відповів:

— На панщину я ніколи не піду і дружини не пущу!

— Он як! А через що ж то так?

— А через те, що я не кріпак, а вільний козак. Буде з вас і того, що хазяйство наше пограбували.

— Чув я про тебе... чув... — сказав прикажчик. Так ти знову за своє! Ну, побачимо, хто кого переможе!

Через півгодини марного змагання й боротьби, почалося знущання над волею людини і Рогозу знову зв'язаного везли до економії. Знову так

само, як і той раз, привели його до ганку будинку, змурованого з нагробків січового кладовища і на той ганок скоро вийшов, досвідчений уже про непокірливість козака, управитель.

— Ти чому не хочеш робити? — спитав він Рогозу неначе спокійно.

— Я радий би працювати коло свого господарства,— одповів, теж вдаючи з себе спокійного, Рогоза,— та тільки у мене пограбовано все, що придбав мій покійний тесть для своєї дочки.

— Панщину чому не йдеш одбувати? — вже з запалом гримнув управитель.

— А через те, що я не кріпак!

— А хто ж ти?

— Вільний я! Я запорожець!

— Ага, ти запорожець!.. — несамовито скрикнув управитель і, почервонівши, спересердя кинувся у будинок, лишивши всіх здивованими. Через хвилину він вибіг назад, держучи у руці те стригало, що ним стрижуть овець.

— Держіть його... та добре держіть! — гукнув він до челяді, підходячи до Рогози.— Ось я одріжу йому чуба, так, може, він хоч тоді забуде про те, що був запорожцем! Держіть його ще двоє за голову!

Рогоза кидався в усі боки, бився ногами і навіть кусався зубами, обороняючи ознаку свого козацтва, і нарешті, коли управитель простягся до нього з стригалом, укусив його за руку.

— Валіть собаку на землю! Давіть його... Душіть його на смерть! — мов божевільний, гукав розлютований управитель, побачивши на своїй руці кров. Нарешті, коли знесиленого козака звалили і хтось надавив йому голову коліном, прикажчик згріб його оселедець собі у жменю, одрізав його біля самої голови і з глузливим реготом розвіяв одрізане волосся по вітру.

— Так буде краще! — сказав він, празникуючи свою перемогу.— Тепер ніхто вже не знатиме, що ти був колись запорожцем! Тягніть тепер його до стайні та всипте йому скільки охота! Та глядіть мені: парте так, щоб довіку не забув! А як не те, так самих попарю!

Рогозу поволочили до стайні і почалося таке саме знущання, як і той раз. Коли ж його ледве живого привезли додому, Галя боялася й розпитувати чоловіка про те, що було, щоб не вражати ще дужче його серця. Вона, ридаючи тільки, голубила його, щоб хоч як-небудь полегшити змучену душу ображеного, та намагалася якось гоїти його скривавлене, як шматок свіжого м'яса, тіло. Сердешна молодиця сама приймала муки не менше за чоловіка і за останній день так змарніла, що коли б батько встав з домовини, то вже не пізнав би своєї укоханої дитини.

Три дні Рогоза лежав, заплющивши очі, не озиваючись навіть до дружини, а в голові його стояла все одна дума:

—Смерть або управителю, або мені! Неможливо жити, не обмивши такого знущання кров'ю!

VIII

Однієї ночі, коли Демкові вже полегшало, Галя прокинулася від незвичайних згуків. Не знайшовши біля себе чоловіка, вона підвелася і почала придивлятися туди, звідкіля вчувалися ті згуки, що морозом

поняли її серце... Нарешті вона пізнала ті згуки — то її чоловік гострив на бруску ножа, а на кого гострив, про те вже не треба було питати.

Нечутно, мов кішка, підкралася Галя до чоловіка І вхопила його за руку:

— Демку, схаменися!.. Що ти намислив? З несподіванки ніж випав з руки козака і сам він затрусився, мов застуканий злодій.

— Я мушу його вбити!..

— Кого? Господь з тобою!.. Схаменися, молю тебе!..

— Управителя! Се він одрізав мені оселедця!

— Боронь тебе Боже, ріднесенький мій! Ти ж моє щастя!.. Коханнячко моє пекуче! Занапастиш же ти й себе, та й мене з сином погубиш... Оджени од себе лукавого... перехрестися, то ж він, нечистий, тебе спокушає...Помолися разом зо мною милосердному, щоб він захистив твою душу...

— Що ж маю я діяти, Галю? Не можу я повернутися у тварюку, як отсі кріпаки, коритися катам. Не сила мені й перетерпіти і подарувати управителеві ту образу, що він мені заподіяв. Нехай і мене після скарають смертю, та я таки йому віку збавлю!

— А про нас же, Демку, ти й забув? На кого ж ти нас покинеш?

— Не рви мого серця, дружинонько моя вірная! Коли б тільки ти зазирнула у мою душу, то знала б, яке там пекло... А все ж таки несила мені жити, не помстившись за ганьбу й знущання. Се залізо або йому, або мені у серце!

Галя вчепилася чоловікові за ту руку, у котру він знову взяв ніж, намагаючись його одібрати.

— Благаю тебе, Демку, коли вже тобі несила перетерпіти, то нащо ж тобі себе погубити... Івась досі десь у плавні живе, бо харчі бере. Утечи до нього! Узратуєшся від сього життя, а там удвох, може, надумаєте, як і мене зрятувати.

Галя говорила так тільки з метою одвернути чоловіка од гріха, їй легше було розлучитися з ним навіки, ніж допустити його до загибелі; у душі ж вона почувала, що тепер, коли вони не мають уже ні худоби, ні грошей, нема куди Демкові взяти її, як немає чим і прогодуватись їм.

Весь останній час сієї ночі подружжя радилось, як і коли утекти Демкові. Врешті намислили вони, що найліпше йому підстерегти Івана і поїхати у плавню разом з ним.

— Як будуть темні ночі,— говорила Галя, заспокоївши свого чоловіка, — ти, серце, приїзди до мене. Подряпаєш з садочку у віконце, то я й почую і хоч на хвилину ми з тобою будемо знову щасливі.

— Ох, горлице ж моя, що ж буде тут з тобою без мене?

— Що ж маємо робити? Я коритимусь у всьому... Може, якось житиму.

Другої ж ночі Рогоза попереносив до пасіки всю батькову зброю, наробив до рушниці набоїв, набрав хліба, сала і дещо з одежі і почав підстерігати Івана. Щоночі він прощався з Галею, хрестив у колисці сина і покидав захисний куток, у якому зазнав найбільшого щастя,— однієї ночі таки й не вернувся вже до хати.

Покинута чоловіком Галя стала кріпачкою. Вона в усьому корилася і робила все, що б їй не наказували. Прикажчик довго допитував її про чоловіка, Галя ж все одмовлялася, ніби не знає, де він, нарешті ж

надумала сказати, що Демко помандрував за Дунай. У сій вигадці не було нічого неправдивого і прикажчик залишив свої допитування; та тільки се вийшло на гірше, бо після того він почав поглядати на Галю хижими очима і почав знову зачіпати її, маючи надію, що тепер, без чоловіка, вона буде лагіднішою й покірливішою до нього.

Здибавшись уночі з Іваном, Демко похапцем розповів йому про свою пригоду і заміри. Козаки рішили взяти більшого човна, бо їздити через увесь лиман маленьким каюком було небезпечно через хвилю, і позносивши в човен зброю, деякі рибальські знаряддя й харчі, рушили в лиман.

Поки їхали лиманом, Іван розказав, що знайшов у плавні собі товариша Якова Люльку.

— Чудесний він козарлюга,— розказував Іван,— бурлакою жив собі біля Ненаситця на Дніпрі. Але кілька місяців до сього й там знайшовся власник на нашу, запорозьку, землю: якийсь граф. Він загарбав у козаків усю худобу й майно, а самих повернув у кріпаків. Люльці, як от і тобі, хотіли за непокірливість одрізати оселедця, та тільки у нього в халяві був ніж, так тим ножем він прикажчика вбив на смерть, а трьох з челяді покалічив та, добігши до Дніпра, вскочив у човна і подавсь до Великого Лугу. Ми з ним збудували собі у плавні добрий курінь. Рибачимо собі, а рибу в Микитино возимо продавати. Хоч би й довіку так жити, то байдуже.

Поки почало благословлятися на світ, козаки переїхали лиман і протяглися трохи вгору Підпільною, а далі Балан повернув човна у вузеньку протоку. Та протока була дуже вихиляста, і човен довго крутився по ній. Він то виїздив у озера, то знову поринав між очеретами, ховаючись там не тільки од людського ока, а навіть од світу сонця. Скрізь навкруги човна були такі нетрі, що, мабуть, як і світ стоїть, по них не бувала нога людини.

Потроху плавня почала прокидатися. За всіх раніше обізвалися соловейки, слідом зацвірінькало інше дрібне співоче птаство, далі заскрекотіла червоно-синя ракша, в врешті вже пішов такий гомін від пташиної розмови та співів, що козаки не чули навіть свого власного голосу.

Сонечко десь уже зійшло, але його промінь грав тільки на вершках дубів та високих яворів, до човна ж, через гущавину плавні він не досягав.

По озерах, що по них проїздили козаки, була така сила водяної птиці, що за нею майже не знати було води. Тут клекотіли своїми червоними дзьобами білі лебеді, гулко ляскали крилами по воді незграбні баби, полоскалися поміж осокою, витягаючи з мулу собі їжу, дикі гуси; дикі ж качки, коли знімалися з води вгору, то своїми зграями заступали світ сонця.

— Ще б пак, тут не прожити козакові! — весело звернувся Іван до Демка.

— А як надійде зима?

— Та воно б байдуже й зимою, зробили б землянку з пічкою, а от тільки горе: хліба ніде добувати. Певно, що на зиму доведеться таки мандрувати на Дунай.

Очі обох козаків світилися веселим вогнем. Вони раділи з краси запорозького Великого Лугу. Навіть Рогоза почував себе тут щасливим і тільки думи про тяжке становище Галі темними смугами краяли те світле й радісне почування.

Вже сонце було височенько, коли Балан привернув нарешті човна до берега і, вискочивши на землю, затяг його в очерет так, щоб човна не можна було помітити ні з якого боку.

— Приїхали! — сказав він, забираючи на плечі весла.

Рогоза забрав з човна свою зброю і вони, поринаючи з головою у високій траві, пішли од берега у пущу плавні. Йти довелося недалеко, і за кількома кущами бузини виявився курінь, добре вкритий очеретом ще й з запоною, сплетеною з осоки на дверях.

— Пугу, пугу! — гукнув Іван по-запорозькому звичаю, ще здалеку.

Зачувши пугукання, назустріч козакам з куріня вийшов Яків Люлька. Се був літній козак з сивиною у вусах, невисокий на зріст, але кремезної постаті з могутніми плечима й високими грудьми.

— Поїхав сам, а повернувся удвох? — сказав він до Івана, привітно поглядаючи тим часом на Демка. Рогоза зняв шапку.

— Прийміть, дядьку, до гурту.

— Що більше, то веселіше! — одповів Люлька і, одхилив ширше заслону, запрошуючи тим Демка до куреня.

Іван розказав товаришу про пригоди Рогози, і вони зразу ж почали радитись про те, як зрятувати Галю з дитиною, але ні до якого певного краю у своїх міркуваннях не дійшли. Забрати її уночі і привезти у плавню було нетрудно, але що було б далі? Наближалася осінь — куди подітись тоді з немовлятком? Податись на Україну? Але ж і там скрізь було кріпацтво... Після скасування Запорожжя вже ніде неможливо було вільно прожити. Тільки одно надумали козаки: ловити якнайбільше риби та продавати її, щоб придбати грошей.

— Як будуть гроші,— говорив Люлька,— так тоді скоріше щось надумаємо.

Проте до Микитина їздити було далеко, а ближче не було де рибу продавати. Але козаки зуміли зарадити справі. Щоб переховати рибу до продажу живою, вони поробили з лози великі кошелі і, втопивши їх у річку, щодня впускали туди свою здобич.

З харчів козакам потрібний був самий хліб та ще сіль, риби та дичини вони мали стільки, скільки душа бажала.

Через тиждень Рогоза поїхав до своєї хати по хліб. Виїхав він у полудень, щоб до захід сонця виплутатись з протоків та озер; на лиман же виїхав аж увечері, коли вже почало смеркати.

Непомітною комашкою човен козака пересунувся через широку просторінь лиману і наблизився до невеликого острова, що був недалеко вже од рідних осель. Рогоза привернув до сього острова, бо бачив, що по хатах ще де-не-де світилося і люди не спали. Треба було перечекати і він сів на березі під вербою.

Тут козака обступили згадки про недавнє минуле, бо се був той самий острів, що з нього два роки до того він вперше почув голос своєї Галі. Як воно недавно було те щастя і куди воно тепер поділося?..

Козак нетерпляче дожидав, поки по всіх хатах погасне світло і коли, нарешті, діждав того, то сів знову у човен і поплив до свого садочка.

У вулику на пасіці він знайшов і хліб, і пшоно, й сіль, але всього того йому було не досить: тепер, коли молодий козак був всього за декілька кроків од своєї дружини, він не мав сили піти звідсіля і знову стати диким лісовим звіром, не пригорнувши її до свого серця і не упившись радощами кохання.

Здержуючи своє серце, що колотилося в грудях, мов пташка у сільці, Демко пішов до хати, тільки не так пішов, як ходять люди, а поплазував на череві, ховаючись поміж травою, мов ящур або полоз.

Доплазувавши до невеличкого віконця, що дивилося з хати у садок, козак ледве чутно пошкрябав по склу і того непомітного шкрябання було вже досить, щоб Галя його почула.

Вже не одну ніч Галя спала, мов та пташка на гілочці, що все чує... Не один раз вона навіть виходила у пасіку подивитись, чи не спорожнився вулик? Чи не приїздив її милий?.. І от тепер, почувши шкрябання по склу, вона зразу вгадала своїм серцем, хто прибув. Зіскочивши з ліжка, вона схвильована, не зразу навіть знайшла двері, щоб відчинити, але врешті таки знайшла... Ще мить і два наболілі серця стукотіли одно коло одного... От Галине ліжко, а от біля нього й колиска сина... Батько не може бачити свого сина, зате він чує його легкі подихи, доторкається до його тепленького тіла і обережно цілує його. Не бачить Демко і любих очей своєї дружини, але замість того він почуває її всією своєю істотою і міцно стискує її в своїх обіймах...

Коротка літня ніч і небагато часу дала вона для втіхи... Незчулися закохані, як проспівали вже другі півні і прийшов час, щоб Демкові від'їздити.

— Демко, любий, лишися тут!.. — прошепотіла Галя, не рознімаючи своїх рук, що обновилися круг шиї чоловіка,— Скорися!

— Як скоритись? Себто стати кріпаком? То се, Галю, ти ножа встромила мені в серце.

Руки молодої жінки безсило рознялися, а з грудей вибилося тяжке зітхання. Вона не мала сили сказати чоловікові, що прикажчик все дужче чіпляється до неї, а за те, що вона не хоче з ним любитися, мордує її найтяжчою роботою. Вона не наважилася сказати й того, що боїться, аби він силою не примусив її стеряти свою честь.

— Ну, так іди... — сказала вона.— Не гайся!.. Демко перехрестив колиску сина, хапаючись, ще раз поцілував дружину і зник за дверима, ховаючись у темряві ночі.

IX

Вже тричі Рогоза одвідував Галю; сьогодні він їхав учетверте. Ніч сим разом була темна й вітряна. Лиман шумів піною від великих хвиль. Ті хвилі підкидали й били човен, як трісочку, немов силкуючись залити його й поховати в безодні; проте Демко не звертав на них найменшої уваги, а нап'явши паруса, розбивав сиві верхи хвиль своїм човном надвоє. Сьогодні він віз Галі радісну звістку і та звістка виповняла його душу щастям і рішучістю.

До Микитиного Рогу прийшла з Дунаю звістка про те, що за Бугом, понад лиманами й біля Дунаю, приймають козаків разом з жінками й дітьми і наділяють всіх землею. Через тиждень Люлька мав продати у Микитиному останню рибу і на зібрані за літо гроші купити дуба, щоб тим дубом плисти на Дунай всім товаришам, взявши й Галю з Миколкою. З сією то радісною звісткою й поспішався сьогодні Демко до Галі.

Приставши до берега і, перебігши садок, він, як і вперше, підліз до Галиного віконця, пошкрябав по склу і вона йому одчинила. Зараз після перших радощів побачення Демко розказав Галі про те, що за другим разом він забере її і повезе на Дунай, де буде їм вільне й спокійне життя.

Галя радісно почала його цілувати, далі ж, схопившись з ліжка почала виймати з скрині всяке збіжжя.

— Що ти, що ти? — почав Демко її спиняти.— Не зараз їхати, а другим разом!

— Ні, не другим разом, Демку! — говорила Галя пошепки.— Сьогодні нас бери... зараз!

— Та ще ж немає у нас дуба. Ні на чому їхати.

— Байдуже! — говорила Галя, ледве зводячи дух з хвилювання.— Поки добудете дуба, я якось перебуду з вами у плавні!

Далі вона враз покинула свою роботу, знервовано припала до чоловіка і, тремтячи всім тілом, почала хутко говорити:

— Бери, бери мене, Демку, зараз, бо несила мені далі змагатися... Я досі тобі не говорила, щоб ще дужче не рвати тобі душу, тепер же слухай... З тієї доби, як ти втік, до мене почав залицятись прикажчик. Він перестав було виганяти мене на панщину, а замість того часто навідувався до нашої хати, заводячи речі про те, що коли ти мене покинув, так я вільна любитися з іншим, хоч би й з ним...

— А гаспид!.. — прохарчав Демко.

— Цить! — затулила Галя йому рота рукою.— Слухай далі. Коли я на його залицяння просила становити краще мене на панщину і він побачив, що всі його заходи даремні, то почав мене страхати, ніби як ти невідомо куди подівся, так управитель владен звінчати мене з панським кріпаком. Далі він почав мене мордувати самою найважчою й брудною роботою та до того ще такою, щоб мені не можна було брати з собою Миколку. Сердешний хлопець, лишаючись у хаті по півдня без догляду, заходився тут криком і коли б не ненька, то певно, що нашого Миколки вже не було б на світі... Що я натерпілася за сі два місяці, що я намучилася душею, то не знаю я вже, як ще та душа й держиться у моєму тілі і як ще б'ється у грудях серце!

Слухаючи дружину, Рогоза і лютував, і разом плакав, переживаючи душею те, що переживала без нього Галя.

— Коли так,— сказав він нарешті,— то їдемо зараз! Подружжя похапцем склалося. Демко взяв до рук сонного Миколку, а Галя взяла

клунок з шматтям, і вони відчинили двері, щоб іти садком до човна...Та не вспів козак ступити однією ногою за поріг, як дужі руки вхопили його у поперек тіла.

Незадоволена унада до Галі не давала прикажчикові спати, і він вже не одну ніч тинявся попід вікнами її хати. Тинявся він і сьогодні... і врешті спостеріг, як Рогоза підкрався до своєї хати і як Галя йому відчинила. Радіючи, що можна помститись, прикажчик побудив челядь і, привівши до Баланової хати з десяток дужих парубків, почав підстерігати біля дверей. Він чув навіть розмову подружжя і як тільки Рогоза одчинив двері і ступив з дитиною на руках за поріг, прикажчик зразу вхопив його під силки.

У Рогози був у халяві чобота ніж, але в руках він держав дорогу ношу. Кинути ту ношу було неможливо, поки ж він вспів передати хлопця до рук Галі, челядинці вхопили його за ноги і звалили на землю. У безсилому лютуванні й розпуці козак скреготів зубами і змагався як звір, а проте через кілька хвилин нерівної боротьби був уже зв'язаний. Все те сталося так несподівано й хутко, що Галя ледве вспіла скрикнути і стояла з дитиною на руках, мов закам'яніла.

— Так ось як він за Дунаєм! — глузував з молодої жінки прикажчик.— Ось через що ти така недоторка! Ну, тепер уже годі вам, голуб'ята, буркотіти... Тепер уже я знаю, що з вами зроблю. Натішилися сю ніч, намилувалися... та тільки се вже востаннє!

Світом зв'язаного Рогозу, разом з Галею й дитиною, везли в економію до управителя на суд.

Почувши од прикажчика, що Рогоза переховувався у плавні, управитель рішив, що з нього ніяким робом не зробиш уже кріпака й робітника, а придбаєш тільки клопоту. Через те він намислив віддати козака в пікінери.

У ті часи, по наказу князя Потьомкіна, набирали з запорозьких бурлак три полки пікінерів, так що віддавши туди Рогозу, управитель сподівався навіть запобігти ласки князя.

— Ну, що ж,— сказав управитель прикажчикові, показуючи на Рогозу. — Сей гайдамака звик воювати, робити ж він не вміє й не хоче. Здамо його в пікінери... Можна сьогодні ж вирядити його у Самар до полковника. Та потавруйте його, щоб всякий знав, що він втікач.

Демко не одповів і слова, бо розумів, що всяка балачка тут зайва. Нехай празникують кати його безголов'я, як знають. Милості він не попросить, але й пікінером не буде, а знову втече, і або загине, або врятує Галю.

— А їй що? — спитав прикажчик, показуючи на Галю.— Треба й її покарати за те, що переховувала втікача і сама хотіла з ним утекти!

— Ну, на перший раз,— одповів управитель, дивлячись на Галю прихильно,— буде з неї двадцять різок.

— За віщо ж? — заплакала Галя.— Що я хотіла втекти з чоловіком, так на теж я у церкві Божій присягалася скрізь бути з чоловіком, куди б він не пішов. Де ж у вас правда?

— Ну, ну... годі мене вчити,— гримнув управитель,— а то прибавлю!

З малих літ Галя не знала не то бійки, а навіть лайки, її обхопив жах перед соромом і ганьбою катування і у розпуці вона впала навколішки:

— Помилуйте! Не робіть мені такого безчестя!

— Ну, коли вона не хоче різок,— обізвався прикажчик,— так замість того звеліть одрізати їй косу!

— Косу? — ридаючи скрикнула Галя.— Завіщо ж косу мені різати? Хіба я повія?

— Устань, Галю! — обізвався до дружини Рогоза.— Соромно кланятися катам! Не нам ганьба з того, що люті вороги знущаються з нас безоборонних! Мордуй мене, кате! — гукнув він управителю.— Дери з мене живого шкуру, та тільки лиши немічну, легкодуху жінку!

Не звик управитель чути такі речі од своїх кріпаків. Йому любо й звично було чути від них благання. Він любив, коли підвладні йому люди припадали йому до ніг і, як покірливі пси, цілували їх. Таким покірливим він часто дарував їхні провини; гонорові ж, запальні речі козака роздратували його.

— Жінці за покірливість дарую все... — голосно гукнув він.— Гайдамаку ж бийте, поки виб'ється з нього дух, тоді одлийте водою і знову бийте... і так тричі. Якщо видержить та і не помре, так тоді потавруйте його і везіть у пікінери, у Самар. Ти ж, красуне,— звернувся він до Галі,— їдь додому, та гляди: якщо тільки твій чоловік втече з служби, так зараз же я тебе з кимсь звінчаю.

Галя ридала, як мала дитина, припадаючи до чоловіка і прощаючись з ним навіки. Нещасна молодиця не мала надії колись його побачити, бо в ті часи москалі служили, аж поки їх вб'ють або покалічать.

— Поблагослови сина... — над силу промовила вона, коли Демка вже вели до стайні.

— Нехай його Бог благословить! — одповів козак.— Мені ж зв'язано руки і ніяк його перехрестити! А ти, Галю, не вдавай свого серця у розпуку та сподівайся: я прийду по тебе, хоч із того світу.

Тут челядь відтягла молоду жінку від чоловіка і її повезли додому, Рогозу ж почали катувати, як наказував управитель, а коли він не мав

уже сили навіть держати голову, його винесли надвір і тут коновал наштрикав йому на правій руці своїми інструментами літеру "Б", що мала визначати російське слово "бродяга", і після того натер порізане місце порохом, щоб порізи посиніли і їх знать було довіку. Далі Демкові обрили півголови і тоді вже замкнули у комору, щоб там він вилежавсь, поки трохи погоїться спина,

х

Два тижні дожидали Рогозу у плавні Яків Люлька та Іван Балан; на третім же тижні, не діждавши його, попливли дубом у Чорне море та до тихого Дунаю.

Тим часом Рогозу забили у кайдани і повезли у Самар до полковника пікінерського полку. Козак знову побачив навкруг себе свідка своїх юнацьких герців — просторий степ; побачив і свідків своєї весільної подорожі — могили Близнюки... Та тільки сум наганяло тепер на нього все те, він у кайданах, він невольник, розлучений з усім, що миле його серцю. Він проклинав тепер і розлогі степи і високі могили і навіть блакитне небо за те, що вони нагадували йому про страчену волю.

Молодий козак тяжко карався тепер з того, що не послухав поради свого старшого брата Петра і не помандрував на Дунай разом з січовим товариством.

У Самарі з Рогози зняли кайдани і почали муштрувати його разом з іншими пікінерами.

З першого ж дня свого пробування у Самарі Рогоза почав обмірковувати, як би його втекти. Хата, де містилися пікінери, стояла у дворі і хоч на ніч на воротах того двору й ставав вартовий, а проте з другого боку хати вартового не було, і втекти через сад та городи до Самара було зовсім не трудно, на річці ж козак добре знав, де саме стояли човни.

Перебувши у місті тільки два дні і, сховавши собі потроху хліба од снідання, обіду й вечері, Демко саме у північ, коли всі в хаті поснули, виліз у вікно до саду. і перелізши через тин, пішов садами й городами до річки. Там він одшукав невеликого каючка і перехопившись ним на той бік Самару, зник у дубовій пущі Миколаївського монастиря.

До світу він був у безпеці, бо поки пікінерів не вестимуть на муштру, ніхто не міг довідатись про його втечу; навпаки, ранком він сподівався погоні. Рогоза знав, що у Самарі стояв полк драгунів, і гадав, що саме вони й гнатимуться за ним кіньми. Неодмінно треба було кілька днів де-небудь переховатись, поки погоня повернеться назад; та тільки де переховатись, коли за пазухою всього три недоїдки з кислого московського хліба і ніде немає ніякого захисту.

— Певне, сам Бог показує мені шлях до порятунку! — сказав сам собі Рогоза.— Піду завтра, вклонюся батькові кошовому і проситиму переховати од погоні. Невже чоловік Божий не дасть захисту покривдженому.

Переночувавши під парканом, Рогоза, як лише починався світ, пішов до знайомої вже келії кошового Пилипа Хведоровича і постукався.

Старий чернець одчинив двері і здивований поточився назад. У замордованому пікінері й рідний батько не пізнав би того бравого запорожця Рогозу, що торік брав тут шлюб. Очі йому глибоко позападали, ніс загострився, губи схудли й почорніли, а все обличчя було вкрите синяками від мордування.

Під впливом тяжких пригод Рогоза впав чернецеві до ніг.

— Пізнайте мене, пан-отче! Я зять Дмитра Балана, вашого колишнього товариша. Торік я у вас у монастирі брав шлюб!

— Що ж тобі сталося, сину мій? — спитав упадливо Чернець, придивляючись до козака й пригадуючи його.

Рогоза розказав все: і те, як забили на смерть старого Балана, і те, як одібрали все його майно; як примушували до панщини самого Рогозу й Галю; як мордували його і, знущаючись, одрізали чуба, а врешті потаврували і віддали у пікінери.

— Кланяюся тобі, пан-отче,— закінчив Рогоза своє оповідання,— переховай мене кілька днів, поки погоня повернеться до Самара. За тебе на тім світі тесть мій Бога проситиме, і Він воздасть тобі за твоє добро!

— Кати... кати! — хитаючи головою промовив чернець.— Не дають нам спокійно віку дожити. Бог повелів обороняти правду. Переховав би я тебе, переодягши в чернечу одежу: або в шпиталі з хворими братчиками, так небезпечно, бо на тобі тавро.

Через хвилину міркування він повеселішав: на устах склалася задоволена усмішка, а очі засвітилися яснішим промінням і він повернувся йти з келії, сказавши;

— Ходи, козаче, за мною.

Чернець вивів Рогозу через сад до лісу і там спинився біля одного товстого та гіллястого дуба.

— Переховаю тебе, сину,— сказав він,— од сих недолюдків так, як наші ченці переховувалися колись од татарів.

Придивившись уважливо до дуба, він встромив гострий, залізний кінець своєї патериці у зовсім звичайну шкарубину на корі старого дуба і та шкарубина зразу поширилася, роззявившись щілиною.

Заклавши тоді у щілину пучки обох рук, чернець одсунув великий шматок кори набік і за корою виявилося велике дупло. Те дупло було таке широке й високе, що у ньому можна було людині сидіти й стояти; угорі ж воно вужчало, сходячись до дірки від гнилого сука; через ту дірку й заходив у дупло світ.

— От бачиш, сину, які у нас єсть хати! От ти влізеш сюди та й зачиниш себе корою.

Чернець показав козакові планку, приоблену до кори з середини, щоб за неї братись, як зачинятись та одчинятись.

— Тут,— додав він,— не знайде тебе і сам дідько, а не те що драгуни!

Рогоза зразу ж хотів улізти в дупло, але чернець спинив його.

— Дарма, козаче, будеш там нудитись. Сиди собі біля дуба, а заховатись поспішаєш і тоді, як почуєш голоси. Сюди я тобі й снідати й обідати винесу, або пришлю з послушником. Наших не бійся: у нас і ченці й послушники всі свої братчики — не зрадять.

Рогоза поцілував ченця в руку і той пішов до монастиря, сам же він сів під дубом, прислухаючись до цвіріньканння пташок та гудіння бджіл з монастирської пасіки.

Не дуже довго просидів козак біля дуба, коли від Самара почулися голоси й тупотіння коней. Він зразу ж сховався у дупло й зачинився.

До монастиря підбігло десятеро драгунів з ротмістром. Той ротмістр пішов до ігумена і збив цілу бучу, кажучи, що у монастирі переховується десь втікач-пікінер.

— Що він тут,— гукав ротмістр,— то се певно так, бо від самого берега Самара, де він покинув чужого човна, слід чоловіка видно на піску аж до самих ваших воріт.

Ігумен одповів, що такого втікача він не бачив, а що, коли ротмістр має охоту шукати його в монастирі, то він одчинить йому всі келії й комори.

Годин зо три драгуни нишпорили по монастирю. Оглядали всі закутки, шпиталь і льохи, обдивлялися навіть по руках послушників, шукаючи на них тавра, та врешті, не знайшовши Рогози, посідали на коней і почали оглядати понавколо монастиря ліс. Рогоза чув, як і повз того дуба, де він сидів, пробігали коні, але його захисток був цілком безпечний і він не турбувався.

Скоро після того, як тупотіння коней потишилося і драгуни поїхали шукати Рогозу по Полтавському шляху, чернець-кошовий, посміхаючись у свої сиві вуса, постукав у дуба патерицею і, випустивши Рогозу на волю, дав йому обід, що сам приніс у глечику.

— Куди ж, сину, звідсіля? — спитав він, коли Рогоза скінчив обід.

— Душа рветься, пан-отче, до товариства на Дунай, а звідтіля, взявши братів, як Господь допоможе, так знову повернуся до Базавлуку, рятувати жінку й дитину!

— Нелегка, сину мій, твоя справа... — сказав чернець у задумі.— Серце ж тобі правду говорить: гріх був би, коли б ти сам вирятувався, а дружину покинув загибати. Молися Милосердному, то він тобі допоможе.

Три дні так прожив Рогоза біля таємного дуба, на четвертий же день ранком чернець-кошовий привів до нього осідланого коня і приніс вбрання послушника.

— Одягай, сину, отеє вбрання,— сказав він,— а на голову підкапок послушника, сідай на коня, та й їдь собі до річки Бугу. Шляхи ти знаєш, бо походом під Бендери й під Килію, говориш, ходив. У тороках біля сідла харчів тобі на тиждень, а ось ще візьми трохи грошей. Як питатимуть, куди їдеш, говори, що ігумен послав тебе на Молдаву, до Мирнопоянського монастиря.

Зворушений добрістю ченця, Рогоза впав навколішки і з сльозами на очах почав цілувати його руки. Багато пригод зазнав Рогоза, поки добувся до Бугу. Було лихо йому й з безвіддя й з безхліб'я; сумно було самому у степу і од хижих вовків, що великими табунами щоночі виходили з терників та байраків, шукаючи собі здобичі... Та все те переміг козак і однієї темної ночі, нав'язавши коневі на копита перевесла, скручені з трави, щоб не чути було тупотіння, він обминув по сей бік Бугу російський кордон і перебрів конем на той бік річки.

Не вспів його кінь ступити на турецький берег, як з-за скель, що лізли берегом одна на одну виникли темні постаті людей і вхопили його коня за повід.

— Стій, бо тут тобі й смерть! — почув Рогоза серед темряви ночі грізні поклики.

Він сподівався, що на турецькому боці річки його здибають турки і не дуже злякався, коли його коня оступили люди, але дуже здивувався тому, що до нього гукали на рідній українській мові.

Придивившись до людей пильніше, він впізнав на них запорозьке вбрання і тоді догадався, що ті люди були дунайці, себто запорожці, що перейшли з Дніпра на Дунай.

— Пугу, пугу!.. — скрикнув Рогоза по-запорозькому.— Якого біса ви тут полохаєте людей!

— Дивіться! — почулися поміж запорожцями крики здивування.— Та се чернець, та ще, певно, з наших братчиків, бо пугукає!

Почали розпитуватись. Між запорожцями знайшлися такі, що знали Рогозу. Вони повели Демка до свого табору і розказали, що турецький султан довірив запорожцям держати кордони по всьому Бугові, а проте втікачів з України звелів пускати на турецьку сторону вільно; Рогоза ж розказав про свої пригоди і про те, що їде на Дунай до брата Петра.

Поки велася розмова, запорожці нагодували Демка і поклали спати, ранком же, проводжаючи його, порадили простувати понад Бугом, від кордону до кордону, поки дійде аж до самого лиману.

— Тут скрізь наші по кордонах... — говорили вони.— Доїдеш до лиману безпечно, а на лимані наше товариство рибачить, так дасть тобі пораду, як добутись до Січі.

Щоб же товаришеві безпечніш було у дорозі і, щоб не затримали його де-небудь турки, кордонний сотник, прощаючись, доручив йому білет з турецькою печаткою.

XI

Іде Демко понад Бугом і серце у нього радіє: скрізь узброєні запорожці кіньми грають, червоні штани козаків, мов той мак, по зеленому степу красуються, а на сотниках та хорунжих ще до того й жупани кармазинові — так очі у себе й беруть. Зброя у всіх сріблом та золотом сяє... Де у кого рушниці за плечима чорніють, а де у кого спис у руці гострим залізом виблискує. Чисто все так, як було й на Україні.

Аж заплакав Рогоза сльозами; так любо йому було після двох років пригнобленого життя побачити узброєне військо запорозьке, що, гарцюючи тут кіньми, держало на гостряках свої списи, разом з білими прапорками — козацьку волю.

Переходячи від кордону до кордону, Рогоза доїхав до лиману і там справді здибав велику ватагу запорожців. Вони рибачили трьома військовими байдаками, закидаючи у лиман великі сіті. Демко знайшов тут чимало своїх товаришів, та знаючи, що всяка прогаяна хвилина завдає нових мук Галі у її тяжкій неволі, він не хотів спинятися біля товариства і тільки спитав, як їхати до Січі.

— Їдь, товаришу, на Тилигул на Хаджібей до Вилкова, а там розпитаєш. У Вилкові наших багато.

Біля Тилигулу та Хаджібею Рогоза побачив однокурінців, що будували собі хати. Чимало з братчиків вже поженилися і вихвалялися Демкові, що вільної землі по Буджаку скрізь багато і турки не забороняють займати займища.

"От, сюди я й приведу Галю... — мріяв козак.— Тут все, як у нас: лимани й степ, така сама Україна".

Через кілька днів Рогоза прибув до невеликого молдавського міста Вилково, що стояло на самому березі Дунаю, а у тому місті сидів полковник Запорозького Війська Свербиніс з кількома сотнями товариства, постачаючи звідсіля на Січ борошно, крупу й інші харчі.

Почувши від Демка про його пригоди, Свербиніс почав сміятись.

— А лиха мати вас там держала? Ото було б не відбиватись от товариства, а йти разом. Бач, який чернець з тебе бравий, навіть борода одростає.

— Та як би ж я голив її у дорозі? — виправдувався Рогоза.

— Ну гаразд, так виходить, що запорозька соломаха смачніша за московську патоку?

— Бодай і ворогові не коштувати тієї патоки!

— Та от, якщо хочеш до Січі, так треба тобі їхати дубом. До Січі, братику, конем немає ходу. Тут ще з десяток є таких саме втікачів, як і ти, так от мої хлопці везтимуть завтра до Січі борошно, та й вас усіх заберуть.

Другого дня великий байдак, навантажений борошном, виїхав кілійським гирлом Дунаю у Чорне море. Січ Запорозька тоді ще була не на Дунавці, як в останні часи перед зруйнуванням її 1828 року, а біля Читал на Сулинському гирлі; через те запорожцям доводилося об'їздити Чорним морем великий острів.

Хоч з нап'ятими вітрилами байдак і біг хутко, а все-таки у Сулинське гирло він повернув тільки надвечір.

Серце запорожців раділо, коли вони побачили по островах Дунаю таку саму плавню, як і у Великому Лузі на Дніпрі... Ті самі верби, дуби, осокори, шелюги з червоної лози та очерету. Так само герготіли тут по озерах та протоках гуси, так само буркотіли горлиці, стрекотіли сороки й кували зозулі... Здавалося, що вже не було чого запорожцям більше бажати і всі мало не плакали од щастя, почувши від дунайців, що все це належить товариству і тут всякому запорожцю вільно і рибачити і полювати.

Ще більше зрадів Рогоза, коли на другий день байдак, звернувши з Дунаю у протоку, привернув до берега і він побачив на острові тридцять вісім новеньких куріньків, що підковою обступили майдан, так само як і у Січі на Підпільній; там же, де підкова зближалася кінцями, стояли: паланка, скарбниця і розпочата в будові церква.

Рогоза пішов понад протокою до Січі. Берегом стояло багато великих і малих човнів і тут же запорожці працювали: хто лагодячи човна, а хто плетучи сіті. Козаки здивовано оглядали незвичайного гостя — ченця, не

пізнаючи Рогози; він же не хотів ні до кого признаватись, поспішаючись до Платнирівського куреня, де мав надію здибати свого старшого брата Петра.

Петро Рогоза був років на десять старший за Демка. Він був далеко завзятішої вдачі, ніж Демко та менші брати. Завжди суворий і рішучий з надзвичайною міццю, він був страховищем не тільки для татарів та турків, коли зустрічався з ними у бойовищах,— його боялося й січове товариство. Боронь Боже було, коли хто скривдить товариша, або не по правді поділить здобич — уже Петро й тут... І досить було йому показати свого великого і, як довбня, важкого кулака на товстій, вкритій чорним волоссям руці, щоб той, хто скривдив, не тільки згоджувався ділитись по правді, а ще й свого додавав покривдженому, аби збутися лиха.

Уславився Петро Рогоза поміж товариством ще на Дніпрі і під час переходу був обраний за осавула у тій частині війська, що мандрувала суходолом через Дике Поле.

Демко Рогоза, їдучи до брата, був неспокійний, бо знав, що Петре дуже гнівається на нього за те, що він покинув товариство, лишився на Запорожжі й одружився.

— Дивіться: чернець, чернець! — почув він од берега хлоп'ячий голос.

Той голос здавався Демкові дуже по знаку і, глянувши на хлопця, він пізнав свого найменшого брата Василя. З Січі хлопець пішов за братом Петром зовсім малим, за останні ж два роки він добре виріс і склався на молодика.

— Василько! — радісно скрикнув Демко. Хлопець не зразу пізнав брата і тільки згодом, добре придивившись, радісно кинувся йому на шию.

— Демку, Демкуі...— гукав він, обнімаючи брата.— Нащо ти пішов у ченці?

— Скажи краще, Василечку,— одповів Демко,— де брат Петро?

— Тут, Демку... тут усі: і Петро, і Гнат. Ходи сюди! Хлопець потяг брата під кручу до води і там Демко побачив Петра, що разом з середнім братом Гнатом конопатив дуба. Петро був у самих штанях без сорочки, щоб не попсувати її дьогтем, свої ж широкі" як четверикові лантухи, штани він підкачав угору і прив'язав мотузком до очкура. Все його могутнє, волохате від волосся, тіло було в усій своїй красі. В одній руці він держав на довгому держаку квач, а в другій кудель, і коли Василь гукнув братам, що іде Демко, Гнат, що був молодший за Демка, вибіг йому назустріч, Петро ж так і зустрів брата, не випускаючи з руки квача.

— Ото замість того, щоб одружитись, так пішов у ченці? Що ж, се діло добре: ліпше спасти душу у монастирі, аніж запровадити її у пекло через жіночу спокусу!

Демко зразу розказав, що він не тільки не чернець, а справді оженився й оселився на Базавлуку. Не потаїв він і того, яке лихо випало на його голову.

Оповідання Демка не викликало у Петра ніякого до брата співчуття, навпаки, слухаючи його, він навіть неначе радів з того, що брат зазнав лиха за те, що не послухав старшого брата, коли він, Петро, не радив йому лишатись на Запорожжі і предрікав все те лихо, що сталося.

— Чого хотів, того й добув,— сказав він врешті, коли Демко скінчив.— Нема на кого нарікати... Не будь зрадником та не покидай товариства!

— Брате! — скрикнув Демко,— не один же я лишився на Україні!.. Половина товариства лишилася там!

— Від того ж і лихо наше, що забули ми честь лицарську та тулимося до бабського боку! Тобі дівка миліша й дорожча була за матір-Січ — ну так і живи, як знаєш!

— Бійся Бога, Петре! Чи не однієї ж ми матері діти? Я до тебе за порадою прийшов: дружина ж не люлька, жива душа... до того ж син у мене лишився на Базавлуку... Допоможи вирятувати їх обох з неволі.

— А який біс намовив тебе придбати собі ту пеню?

— Та годі бо про се, Петре, вже того не вернеш. Коли у тебе є хоч шматок людського серця, так ти пожалій мене. Глянь, що ті кати мені поробили!..

З останнім словом Демко зняв з голови свій підкапок і відкинувши рукав, показав тавровану руку.

Побачивши на голові брата замість оселедця лише кілька випадково не одрізаних волосків, Петро Рогоза вип'яв на нього повні жаху очі.

— Де оселедець? — грізно гукнув він через хвилину.

— Се так з нас, запорожців, знущаються: таврують нас, як волів, і на глум, привселюдно, одрізують нам оселедці.

— Хто саме одрізав? Говори! — ще голосніше гукнув Петро так, що, зачувши його вигуки, запорожці почали оточувати братів колом.

— Князівський управитель!

— Яку ж смерть ти йому заподіяв? — з погрозою спитав старший брат.

Демко соромивсь одмовити на се питання і винуватим голосом почав розказувати, як він лагодився зарізати управителя, і як Галя не допустила його до того.

— Нікчемний бабій! — несамовито скрикнув Петро і так вдарив квачем по дубові, що квач розтрощився на дрібні тріски,

Дуже боляче було Демкові почути від брата таку образу замість співчуття, так що він навіть поступився од нього назад.

— Так от яка у тебе, Петре, для брата порада! Ну, так братайся ж ти тут з болотяним дідьком, а я пошукаю між товариством таких, що дадуть мені пораду й поміч і без тебе!

З тим Демко хотів йти до Січі, але Петро, що, розтрощивши квач, стояв до нього спиною, тепер враз обернувся до брата:

— Підожди! Коли ти подарував своє безчестя, так я не подарую такого знущання над козацькою честю!

Той, хто одрізав тобі оселедця, умиється своєю кров'ю! Я поїду з тобою на Базавлук, щоб помститись за нашу честь.

Менші брати, Гнат та Василь, поважали й боялися Петра, мов рідного батька, і дуже зраділи, коли він згодився їхати з Демком. Вони почали розважати обох братів, щоб вгамувати збентежені їхні душі, і врешті Петро таки пом'якшав і навіть пожалів Демка. Покинувши роботу, він повів його до куреня, звелів скинути рясу і дав йому своє зайве запорозьке убрання й зброю, а коли Демко передягся, повів його показувати Січ.

Надвечір, коли все товариство позбиралося до куренів вечеряти, Демкові припала ще одна велика радість:

між козаками він побачив свого шуряка Ивана та Якова Люльку, що не дочекавшись його у плавні, прибули на Дунай дубом за два тижні до сього.

Того ж вечора троє старших братів Рогозяних і Балан з Люлькою вже радилися, як іти на Україну, щоб помститись на знущання над запорожцями і щоб узброєною рукою забрати Галю й Миколку.

Всяк з козаків висловлював свої думки: той радив їхати морем та Дніпром, інший кіньми, тим шляхом, що ним ішов Демко; тільки Петро не казав, якої він думки, а коли його про те спитали, він сказав:

— Коли хочете, щоб я йшов з вами, то робіть те, що я казатиму, а я сам, як знаю.

Знаючи завзяття Петра, всі охоче згодилися обрати його за отамана і покластись на його досвід та метку вдачу.

XII

На другий день по Січі пішла чутка, що з російської сторони прибув посланець од князя Потьомкіна з тим, щоб умовити запорожців повернутись на Україну.

Козаки захвилювалися. За два роки до Січі на Дунай прибуло чимало простих селян, що тікали з України під нелюдськими утисками кріпацтва, покидаючи там хто жінку, хто дівчину, хто батька й матір. Таких втікачів було на Січі під той час мало не стільки, скільки й певних запорожців, що вийшли з Дніпровської січі із зброєю й деякими клейнодами, і хоч ті селяни на Дунаї одяглися у козацьке вбрання і носили при боці шаблі, а проте їх тягла до рідного краю непереможна нудьга за родинами. Не дивно, що звістка про можливість вороття на Україну освітила душі втікачів надією на з'єднання з родинами при щасті-долі, і вони

нетерпляче дожидали того часу, коли посланець прочитає лист Потьомкіна.

Після обіду, справді, довбиш вдарив у котли, скликаючи козаків на майдани. Товариство посунуло туди з куренів, мов комашня, а разом з іншими пішли туди й брати Рогозині.

Коли брати вийшли на майдан, там уже стояла військова старшина й російський посланець, невідомий полковник.

У руці сивоусого кошового була срібна булава, а при боці виблискувала дорогими самоцвітами у золотих піхвах шабля. Ту шаблю, як сказав Демкові Петро, подарував першому кошовому, Андрію Ляху, турецький султан з тим, щоб вона переходила од кошового до кошового.

Позад кошового дужий запорожець держав волосатий бунчук. Військовий суддя держав свій пернач, писар-каламар, біля довбуша були тулумбаси... Все було так, як і в Січі на Дніпрі, навіть клейноди були однакові.

Коли майдан був уже повний, кошовий вклонився на всі чотири боки і оголосив, що прибув посланець од відомого всім запорожцям князя Потьомкіна, по прізвищу Грицька Нечоси, а з чим той посланець приїхав, так про те він скаже сам.

Після кошового почав говорити той полковник. Він повів розмову аж від часів київських князів, доводячи, що українці й росіяни одної матері діти; далі перейшов на те, що і у князя і у цариці дуже болить серце за своїми, мовляв, "блудними дітьми" і вони закликають запорожців повернутись до рідного краю.

На доказ того, що він говорить правду, полковник прочитав листа, підписаного князем, а у тому листі, справді, було написано, що велика

цариця, як рідна ненька, дарує запорожцям всі їхні провини, закликає повернутись до рідного краю і жити, де хто схоче.

Коли посланець скінчив, кошовий сказав йому голосно, щоб усі чули:

— У нас, мостивий пане, всі козаки вільні. Кого вабить до рідної України, нехай собі йде з вами. Ви ходіть собі вільно по куренях і умовляйте козаків, як хочете. Ми того не забороняємо. Хто з товариства піде на Україну та знайде собі долю, ми з того будемо радіти; хто не знайде долі, той знову до Січі повернеться та ще з собою й інших приведе, так що Війську Запорозькому шкоди з того не буде. Що ж до того, щоб повернутись нам усім військом, як князь пише, так про се ми порадимось з товариством завтра на раді, сьогодня ж обміркуємо сю справу поміж собою.

На тому рада й скінчилася до другого дня. Надвечір полковник почав ходити по куренях та умовляти козаків згоджуватись на пропозицію князя,

— Хто хоче повернутись на Україну,— додавав він у всякому курені,— не дожидаючи, поки підніметься все військо, нехай бере у мене білет з печаттю, а з тими білетами, хто б не йшов, вільно пропустять на кордоні.

Увесь вечір і мало не всю ніч запорожці хвилювалися. У Січі стояв великий гомін. Всі купчилися, гомоніли, радилися й сперечалися. Часто промовці переходили од натовпу до натовпу. Часом декілька окремих куп товариства сполучалися в один великий натовп, що займав навіть півмайдану.

Бажання побачити рідний край примусило багатьох стати на тому, щоб згодитись на пропозицію князя і ті, що згоджувалися, були не тільки з пізніших українських втікачів, а навіть і з давнього січового товариства.

— Яку землю дав нам султан? — гукав у одному натовпі військовий старшина Бучинський.— Отсі болота, що ні до чого не здатні? Яка се Січ, що з неї конем не можна виїхати через те, що скрізь вода? Де наші коні? Де наші степи? Які ми запорожці без коней? Рибалки ми тепер, а не запорожці!

— Там на Дніпрі вільні степи! — гукнув за ним Іван Губа.— Там святі Божі церкви, а тут навкруги самі бусурманські погані мечеті!

Зачувши, що говорили Бучинський та Губа, Петро Рогоза зразу накрив обох промовців мокрим рядном;

— А ви ж чули у листі, щоб князь обіцяв повернути нам рідні степи? Чули ви, щоб він обіцяв нам наші стародавні запорозькі землі й вольності?

Бучинський і Губа замішалися.

— Хоч і не чули, а певно, що все те нам повернуть...

— Оввa! А чому ж вони не повертають вольностей та земель тому товариству, що лишилося на Запорожжі? Я вам скажу чому: наші землі вельможі вже розмежували поміж себе, а товаришів наших підвернули під себе у кріпаки, та ось що з ними виробляють!..

Тут Петро зняв з голови Демка шапку, а далі заголив йому руку й показав синє тавро.

— Бачили, люди добрі, як одрізують нашим братчикам оселедці, щоб не було й згадки про запорожців? Чули ви коли-небудь таке, щоб людей таврували, як худобу?

Великий натовп, що був навкруг Петра, захвилювався й загомонів з обурення.

— Отже, глядіть!.. — говорив далі Петро.— Буде так усім дурням, хто послухає брехунів Губу та Бучинського і повернеться на Україну! Не на те закликає нас князь, щоб повернути Війську Запорозькому його землі й вольності, а, мабуть, через те, що має на мислі турків воювати, так шаблі наші йому потрібні, а як скінчиться війна, так поголять нам чуби та повернуть у пікінери, або потаврують, як худобу, у кріпаки. Тоді, може, знову. схотіли б ви на Дунай, так шкода: чортового батька тоді султан кого-небудь з нас прийме.

Поки Петро скінчив, засоромлені Бучинський та Губа вже заховалися в натовпі козаків і пішли геть.

Такі суперечки йшли по всіх куренях, по всіх купах запорожців і що далі йшов час, то все більше козацтво поверталося до думки, що ліпше бути вільним, хоч і у чужій стороні, аніж невольником у своїй рідній.

На другий день після обіду знову загуділи тулумбаси і козаки зібралися на майдан, як і вчора. Кошовий уклонився товариству і почав говорити до козаків про те, що у листі князя немає обіцянки, щоб запорожцям повернути їхні стародавні права й. землі, а є тільки обіцянка подарувати провини; а що ніяких провин Військо Запорозьке не вчинило і навіть свої землі, кров'ю батьків политі, без змагання віддало, то нам, коли б повернулися ми на Україну, нема на що сподіватись.

Після кошового говорили дехто з старшини, а далі й прості козаки і стільки тут довелося посланцю Потьомкіна вислухати докорів і за покривдження старої січової старшини: Кальнишевського, Глоби, Порохні й інших, і за поневолення тих з товариства, що лишилися на своїх землях, що він відразу стеряв надію на згоду війська повернутись на Україну... І справді, коли кошовий сказав, щоб ті, хто за згоду виходити з Дунаю всім військом, переходили у праву руку, ніхто не рушився з місця.

Коли всі нагомонілися, кошовий підняв булаву і, визвавши до спокою козаків, звернувся до полковника?

— От тепер ви самі чули, чого хоче Військо Запорозьке, а ми доручимо вам листа до князя і у тому листі напишемо, що коли хоче він, щоб ми всім військом повернулися у рідну сторону, то нехай раніш визволить з кріпацтва й з неволі всіх наших покривджених братів і поверне їм стародавні права і одвічні наші землі по давні границі: по Орель, Буг та Берду. Тоді й ми піднімемо свої клейноди і радо повернемося до рідного краю.

На тому й скінчилася рада. Увечері по Січі вже чути було музики, співи й регіт: козацтво гуляло, згадуючи січове життя на Підпільній.

Вже зовсім було темно, коли у паланку до посланця-полковника прийшло двоє козаків. То були Петро та Демко Рогозяні.

— А що вам, козаки? — спитав полковник.

— Прийшли по білети! — одповів Петро.

— Хочете на Україну?

— Та вже ж нікуди. Там у мене жінка й діти... — брехав Петро.— Якого дідька я буду тут бурлакувати. Отеє мій брат, теж жонатий, та ще й третій брат є. Всі ми хочемо повернутись до рідного краю. Та й товаришів ще з собою підмовляємо. Ви, пане, дайте мені білет на десятьох, та, глядіть, з печаткою, щоб ніхто до нас не чіплявся. Нехай вони щезнуть отсі болота та нетрі.

Полковник був радий, що як не все військо, так хоч окремі ватаги запорожців повернуться на Україну, і він покаже князю, на скільки козаків видав білети.

— Так ви беріть кожний на десятьох козаків,— сказав він, сідаючи писати білети,— та підмовляйте йти з собою якнайбільше товаришів.

— Як так, то й так! — одповів Петро.

Через кілька хвилин Петро, посміхаючись собі у вуса і ховаючи білети у кесет з тютюном, виходив од полковника.

XIII

Через кілька днів троє братів Рогозяних: Петро, Демко й Гнат, а з ними разом Іван Балан та Яків Люлька прибули до Килії, щоб купити там коней. Біля них було ще п'ять січових товаришів, що їх Петро закликав з собою. Двоє з них: Гробар та Гайдабура мали жінок — один у Романкові, а другий у Нових Кайдаках і хотіли перевезти їх на Буджак так само, як Демко хотів перевезти Галю; останні ж троє: пристаркуватий і загартований у бойовищах та походах Гарабурда та двоє братів Пугачів пішли з Петром, щоб пограти кіньми по рідних степах, а як буде потрібно, то й у пригоді стати своєму побратимові Петрові,

Всі товариші були з грошима: Демко мав ті гроші, що взяв у Вилкові, продавши монастирського коня, Петро мав чималі гроші ще з Дніпра, з часів турецької війни; з останніх козаків теж дехто мав гроші від тих часів, інші ж заробили дещо з свого рибальства, продаючи рибу по Дунайських городах: Тульчі, Килії, Смаїлові, Браїлові і навіть Силістрії.

Прибувши у Килію, козаки купили собі десять добрих коней і узброєні, як годилося козакам шаблями, чингалами й пістолями, виїхали з Килії тим самим шляхом, що ним їхав Демко до Бугу.

У всіх було вільно й радісно на серці. Пахощі Буджацьких степів виповнили душі козаків згадками про свої рідні, запорозькі степи, і вони жваво вигравали кіньми, Петро ж, занудьгувавши за два роки за герцем, так крутив тепер свого коня і кидав його в усі боки, пригадуючи всі витівки запорозького герця, що сердешний кінь його, хоч і був дужчий за коней інших товаришів, тільки хекав та хропів.

Через тиждень походу козаки вже перейшли Буг на Овечому броді і прибули прямо до московського кордонного ротмистра. Той мав уже наказ од Потьомкіна пропускати всіх запорожців на руську сторону, і, прочитавши білет, що показав йому Петро, почав говорити приязно:

— Мабуть, жінки у вас єсть на Україні, що ви вертаєтесь, а коли б не жінки, то, мабуть, чортового батька вас тут би й побачили.

—Та звісно, пане ротмистре,— одповів Петро,— бабське коліно, хоч воно й нікчемне та плаксиве, а все ж без нього якось моторошно. Таке воно проклятуще, що й до нього вабить і від нього вадить. От і вам тут, пане ротмистре, без жінки, мабуть, не з медом живеться.

— Погано, що й казать... Ну, їдьте собі з Богом далі, от вам ваш білет.

Рушили від Бугу, запорожці пішли на схід сонця рідними степами на Інгул, Інгулець та Жовті Води, прямуючи до Дніпра на Романково, щоб забрати там родину Гробаря.

Де-не-де по колишньому Дикому Полі тепер уже будувалися панські оселі, по степових кряжах між травою вже визначалися колії шляхів і на тих шляхах козаки кілька разів перестрівали великі валки переселенців з дітьми й всяким збіжжям. То все були кріпаки: пани скуповували їх на Україні й Росії і, як гурти худоби, переганяли на подаровані їм степи Дикого Поля.

Петро дуже вороже поглядав на панські будівлі й на переселенців:

— Ач, як засмітили вражі пани наше Дике Поле! Коли б моя воля, так я з одним полком запорожців вичистив би його знову. Всі оті будівлі зникли б так, мовби їх корова язиком злизала.

Невеселі думки сповивали чола й останніх запорожців: вони наочно бачили, що їхні одвічні землі беруть у цупкі пазурі нові володарі і що не

може бути вже надії на те, щоб сі землі знову їм повернули, як сподівалися того багато дехто з запорожців.

На п'ятий день ходу од Бугу козаки побачили з високої гори широкий блискучий Дніпро і біля нього під горою — Романково.

Село Романково, як і інші села вище Дніпрових порогів, як от Тритузне, Карнауховка, Таромське, Кам'янка (лівобічна), обидва Кодаки й Чаплі, побудувалися ще за часів Старої Січі і належали до запорозького підданства; після ж зруйнування Нової Січі, вони дуже побільшали, бо по них оселилося чимало січового товариства. Великому зросту сих сел сприяло ще те, що вони малися на російських картах і через те їх не віддали панам, а записали у казенні села.

Проте й на сі села скоро набігло лихо: мало не всіх парубків та й з жонатих, хто був молодший, побрали у пікінери. Се лихо примусило й Гробаря, коли його взяли у пікінери, втекти на Дунай.

Біля хати Гробаря, до котрої заїхали запорожці. скоро зібралося мало не все Романково, дивуючись на козаків, бо при зброї їх тут не бачили вже два роки.

Дехто з селян пізнали серед дунайців своїх товаришів і порозбирали їх по своїх хатах на гостювання. До тих хат сходилися люди, і розпитуванням про життя на Дунаї не було кінця краю.

Тільки Петро та Демко Рогозяні не гостювали ні у, кого. Демко по дорученню брата продавав всіх коней, що на них прибули козаки, а Петро купував великого дуба, найбільшого у всьому Романкові, щоб ним плисти Дніпром повз пороги до Базавлуку та, забравши там Галю, вертатись тим дубом на Дунай через Чорне море. Так надумав Петро, хоч і досі нікому своїх думок не виявляв.

Поки брати клопоталися по справах, молоді козаки Гнат Рогоза та Іван Балан, що під час походу вже вспіли побрататись, зачувши на околиці міста дівочі співи, пішли туди. Вбрані у червоні запорозькі жупани, з шаблями при боці й шапками набакир, молоді козаки почали залицятися "на вулиці" до дівчат, закручуючи свої, ще дуже невеликі, вуса на заздрість та безголов'я Романківським парубкам, що побоювалися за своїх дівчат.

Дівчата тулилися одна до одної, немов захищаючись од чарів запорожців, а самі тим часом запускали їм очами таких бісиків, що, здається, й мертвого привабили б до себе.

Після співів всі почали грати у горидуба. Пристали до того й молоді запорожці.

Зразу довелося горіти Гнатові. Оглядівся він, аж у задній парі стоїть чорнява, прехороша дівчина, заквітчана червоним маком. Гнат зустрівся з нею очима.

— Будеш ти зо мною у парі! — сказав він собі і як уже та дівчина не викручувалася, як не ухилялася од нього, а врешті таки опинилася в його обіймах.

До того часу Гнат, зростаючи з малих літ на Січі, тільки один раз і бачив дівчину, як ішов з військом з Дніпра на Дунай, та й то тому вже минуло два роки, через те не дивно, що гнучкий та м'який дівочий стан, затріпотівши в його обіймах, мов жаром обпалив всю його молоду істоту. Тільки, зважаючи на прохання засоромленої дівчини, він випустив її з обіймів і, взявши за руку, повів до гурту.

Йдучи поруч з дівчиною, він тільки розглядав її. Розглядав шию, що визирала з-поміж разків намиста і білу, гаптовану шовком сорочку, що ворушилася від хвилювання дівочих грудей, і смагляве, хороше обличчя, що від погляду козака палахнуло жаром і скидалося на той мак, що був

устромлений у її волосся, і на карі оченята, що вона соромливо ховала за рясними віями.

— Як тебе; дівчино, звати? — спитав Гнат, коли вони стали у парі.

— Настею!

— А чия ти?

— Батькова та материна! — жартуючи одповіла дівчина і весело глянула йому в вічі... І що вже то був за погляд! З того погляду козак навіть забув, про що хотів далі питати.

— Чому ж ви не біжите? — гукали їм з усіх боків. Вони побігли. Парубок, що тепер горів, хотів вхопити Настю і навіть доторкнувся до неї, та Гнат перечепив його ногою і той впав, Гнат же знову вхопив дівчину.

Той парубок був завзятий і, скочивши на ноги, наскочив на Гната.

— Ти якого біса перечіпаєшся? Пусти дівчину, я її вловив.

— У моїх вона руках, так я й вловив,— одповів Гнат.— Не віддам, хоч ти тут розсядься!

— Пусти, бісів паливода. Вона моя дівчина... Бо як не пустиш, так я не подивлюся, що у тебе шабля при боці.

Парубок був закоханий у Настю і не хотів дозволити Гнатові женихатися з нею; проте й Гнат не хотів одступатися од дівчини, що так йому уподобалась. Зчинився бешкет. Парубок однімав Настю і м'яв Гнатові руки, та не помагало. Дівчина почала плакати, інші парубки заступилися за свого товариша, гвалтуючи, що запорожець не по правді

перечепив парубка. Вони обступили вже Гната та Івана цілим натовпом, погрожуючи кулаками.

— Хто доторкнеться, зарубаю!.. — гукав Гнат, зовсім не розуміючи, що робить.— Моя дівчина!.. Не оддам нікому!

Невідомо чим би скінчився той бешкет, коли б з-за тину не вийшов Петро.

Побачивши, що Гнат держить дівчину так цупко, мов кіт мишеня, він так і палахнув з пересердя.

— Ти що тут коїш, лобуряко? Бешкет зчинив, неначе й справді запорожець. Ще на губах молоко не обсохло, а вже у гречку стрибаєш! Чи не київ тобі схотілося?

Суворий погляд брата зразу вибив чад з голови Гната. Руки його рознялися, дівчина вирвалася і побігла до своєї хати, а парубки одійшли далі від велетенської й суворої постаті завзятого січовика.

— Ходи, бісів сину, зо мною до дуба, я тебе повчу, як з дівками женихатися!

З тим Петро повернувся йти у берег, до Дніпра, а слідом за ним мовчки пішли і Гнат з Іваном.

Ранком другого дня запорожці, забравши на дуба жінку й дітей Гробаря, рушили дубом униз по Дніпру.

Гнат сидів невеселий, замислений.

"Невже ж то,— думав він,— увесь вік мені прожити бурлакою, як брат Петро? Навіщо ж тая воля, що у Січі, коли вона гірша за неволю? Тутешні

парубки хоч не у кармазинах ходять і без шабель, так за те вони кохаються з дівчатами, живуть серцем... щастя кохання знають. Нащо ж і жити на світі, як не знати того щастя?"

Він виявив свої думки Іванові і той згодився з ним.

— Бог з ним, з січовим життям... — говорив Іван.

— Яка там утіха?.. Тільки що пити... На Буджаку можна й так прожити вільно біля землі. Візьму я отеє разом з Галею ще Ївгу... Чогось мені без неї сумно та жкурно. Одружуся з нею та й будемо жити на Буджаку поруч з Демком.

В ту хвилину дуб пропливав повз високу скелю біля Романкова. Дивиться Гнат, аж на скелі Настя з відрами стоїть та білою хусточкою слізоньки втирає, а далі як угляділа його на дубі, та й ну хусточкою у повітрі махати.

— Прощай, прощай бравий козаче! — вимовляла та хусточка.— Не довго судилося нам з тобою у парі бути!

Скочив Гнат на чердак дуба, зняв шапку та й ну махати нею.

— Прощай, прощай, дівчинонько! Як живий буду, то по тебе прибуду!

Далеко вже дуб од Романкова. На рожевій від проміння ранкового сонця пелені Дніпра він здається дрібною комашкою, а дівчина все ще стоїть на скелі і дивиться услід тому, хто так несподівано збаламутив її молоде дівоче серце.

XIV

Недовго пливли козаки. Тільки, сидячи у дубі, поснідали та пообідали, аж тут уже й Нові Кайдаки, де жила дружина Гайдабури.

За часів Нової Січі у Нових Кайдаках була збудована добра запорозька фортеця, після ж скасування Січі Нові Кайдаки зразу були повернуті на повітове місто нової Новоросійської губернії, а городничим міста було призначено полковника Шостака.

Коли запорожці прибули до Кайдаків, там будувалося чимало нових казенних будинків, стіни ж фортеці руйнувалися,

Наказавши Гайдабурі, щоб до ночі був з своєю родиною у дубі, Петро з товаришами пішов обдивлятись по місту та купити якнайбільше харчів, щоб уже вистачило їх на всю далеку дорогу.

Тільки вспіли запорожці піднятись на гору до церкви, де був базар та крамниці, як їх оточили з усіх боків Кайдачани і сунулися за ними слідом, дивуючись, звідкіля взялися козаки, коли вже два роки було заборонено запорожцям не тільки носити зброю, а навіть одежу, і звати себе запорожцями.

Чимало й тут знайшлося товаришів і навіть приятелів наших дунайців. Розпитуванням про життя на Дунаї і тут, як у Романкові, не було кінця краю і козакам зовсім не давали ходу.

Тільки простяглися було наші козаки до однієї перекупки, з рундука котрої на них приємно дивилися оселедці, тараня й чухонь, як їм перепинив шлях поліцай у білих вузьких, як дудки, штанях, синьому каптані з шаблею при боці. Знать було, що то непростий поліцай, бо позад нього йшло ще двоє городовиків.

— А стійте лишень,— сказав він, ставши напроти Петра,— що ви за люди?

— Хіба не пізнали? — одповів Петро.— Ми ж запорожці!

— Які такі запорожці? — почав гримати поліцай.— Немає тепер запорожців! Мабуть, розбишаки якісь або втікачі. Як насмілилися шаблі чіпляти?

— Запорожцям бути без шабель не годиться! Ми не тутешні запорожці, а вільні, з-за Дунаю!

— Цить, цить! — замахав на Петра руками поліцай.— Ходіть усі за мною до городничого.

Петрові се не подобалося; проте, маючи в кишені білет з печаттю посланця князя Потьомкіна, він не вагаючись пішов з товаришами за поліцаєм.

Кодацький городничий Шостак був уже підстаркуватий і гладкий чоловік. На своєму віку він уже послужив чимало у війську і тепер у чині полковника одпочивав на посаді городничого. Коли до нього привели запорожців, він після смачного обіду й доброї пляшки горілки вже виспався і тепер сидів у хаті, смокчучи люльку на довгому чубуці.

Коли поліцай одрапортував йому, ще привів таких запорожців, котрі втекли на Дунай, він вип'яв на козаків свої здивовані очі і почав гримати.

— Отеє добре вскочили ви до моїх рук! Якже се ви сміли тікати до бусурманів. Ось я зараз всіх вас голубчиків у колодки!

— Підождіть, пане полковнику! Не хапайтеся! — сказав Петро.— Те вже давно цариця нам подарувала, а світліший князь вже аж двічі засилав до нас за Дунай посланців, закликаючи нас назад. Він і землі нам, і вільне життя обіцяє. От на те нам од полковника, князівського посланця, і білет дано, щоб нам ніде ніякої перешкоди не чинили!..

Прочитавши білет, городничий почав неймовірно розглядати його з усіх боків і навіть проти вікна на світ.

— Не чув я про такі білети нічого... — сказав він згодом,— і наказу такого у мене немає. Чи не самі ви, голубчики, сей білет написали. Певно, що воно так і буде.

— Іванов! — звернувся він далі до старшого поліцая.— Який у нас наказ про запорожців?

— Наказ світлійшого князя від 1776 року, щоб всіх, які знайдуться, непанські, запорожці віддавати у пікінери.

— Чули? — гукнув городничий.— Признавайтеся мені зараз, хто з вас панський, а хто казенний?

— Так які ж там у Туреччині пани? — обізвався Петро.— Чудні ви, пане. Ви гадаєте, що й там князі та графи?.. Там паші, мурзаки та беї.

— Се ми все розберемо: хто ви й відкіля. Перше за все я ваш білет пошлю до губернського правління у Кременчук, щоб там роздивилися, чи він певний.

— А скільки ж то мине часу? — спитав Петро.

— А місяців зо три мине...

— А якже ми будемо без білета?

— У в'язниці вам все одно він непотрібний!

Тепер і Петро зрозумів, що справа виходить на зле. Що, може, доведеться шаблями та чингалами собі до дуба стежку прокладати.

Проте, раніше ніж проливати кров, він вдавався до хитрощів. Почувши, що дехто з то вариства почав сперечатись з городничим, доводячи, що запорожці вільні люди, він зразу спинив їх і повів розмову сам:

— Ви пробачте нам, пане полковнику. Як ми третій рік уже не бували тут, то й не знаємо, що тут діялося і як воно є. От, будь ласка, скажіть, як воно сталося, що запорожці були вільні, як от приміром ви, пане, а тепер ви питаєте, чи немає поміж вами панських?

— Бачу, що в тебе в голові горобці літають. Не дурно ж вона як винницький казан завбільшки. Було колись ваше, та минулося, а тепер всі запорожці, що по панських землях сидять, так то панські кріпаки, а таких, що вештаються по селах, як от ви, забирають у пікінери на царську службу. От що!

— Так виходить, пане, так, що як хто запорожець, так або рабуй у пана, або служи цариці?

— Нарешті таки збагнув! Так же воно й є!

— Так про що ж ви, пане полковнику, турбуєтесь? Адже ж ми з тим і прибули сюди з Дунаю, щоб у пікінерах цариці послужити!

Городничий глянув на Петра здивовано, а його товариші ледве не скрикнули з обурення, та таки вдержалися, зрозумівши, що Петро хоче обморочити городничого.

— Як? Самі, охотою йдете? — спитав Шостак.

— Та вже ж ніяк! Запорожцеві що? Звісно, або гуляти, або воювати... Гульня нам за два роки прямо остогидла, а воювати — так аж руки сверблять... От ви, пане полковнику, і напишіть, значить, до губернського правління, щоб нас прийняли у пікінери, а ми поки що на прощання погуляємо!

— Так ви б же так зразу й говорили, що приїхали служити пікінерами, а то почали верзти нісенітницю про якесь вільне життя. У пікінери я можу вас і без губернського правління віддати... на те у мене наказ є. Якщо так по добрій волі йдете, то ідіть з Богом догуляйте, а завтра я й виряжу вас у Самар.

— От спасибі, що недовго тут держатимете... — сказав Петро.— Коли б скоріше до війська, бо воювати притьмом хочеться!

Вклонившись городничому, Петро махнув рукою товаришам:

— Ну, панове, ходімте та вдаримо сьогодні ще лихом об землю!

— Тільки глядіть, бешкету не чиніть,— гукнув услід козакам городничий і почав розпитувати підручного про інші справи в місті.

Петро справді повів товаришів знову на базар та завів до шинку, на берег же до дуба нікого й не пустив іти, щоб поліцаї не вистежили, що у запорожців стоїть дуб напоготові. Тільки коли вже смеркло, козаки пішли у берег і, діждавши Гайдабуру з його жінкою, після третіх півнів відпихнули дуба на воду і попливли вниз за водою.

На сході небо почало біліти. Зірки зблідли, стеряли свої яскраві проміння і одна по одній зникли з очей козаків. Темний, як ніч, Дніпро почав на сході вкриватись спершу срібним, а далі срібно-рожевим килимом. Кайдаки міцно спали, як і та воля, що її приспали тут пани городничі.

Демко Рогоза, що був під час всієї подорожі дуже сумний і небалакучий, нарікав щодня на те, що брат Петро не поспішає, тепер повеселішав, радіючи як з того, що так щасливо вони уникнули у Кайдаках пригоди, так і з того, що до Базавлуку тепер було вже недалеко, і він скоро побачить свою Галю, пригорне її до серця, приголубить, заспокоїть після нелюдського життя, тяжких образ та мук і

повезе разом з любим сином на вільне життя, до лиманів, під захист нової Задунайської Запорозької Січі.

— Добре викрутилися,— обізвався під той час Петро,— та тільки що будемо робити без харчу? За тими поліцаями не довелося навіть хліб купити.

Всі сиділи стомлені й невеселі.

Саме тут на білуватому обрії неба виник з темної пелени Дніпра Монастирський острів, а проти нього, над скелями Дніпра, визначилася біленька хатина старого Глоби. Глянувши на той зимовник, Демко пригадав, що у старого запорожця чимало в млині робітників, а де багато людей, там повинно бути й багато харчів.

— Не журися, Петре,— обізвався він.— Підверни дуба до Глобиного млина, так будуть у нас і харчі.

XV

Коли трохи розвинілося, дуб пробігав уже повз Половицю. Не більше як два роки минуло з того часу, коли Демко був тут з покійним своїм тестем, а вже які помітні сталися тут одміни. Запорозьких зимовників понад Половицею вже не було, а натомість по долині будувалися великі будинки. У праву ж руку од хати Глоби, поміж скелями та по камінняхбудувалася ціла слобода.

Дуб наближався вже до протоки між Монастирським островом та млином Глоби. Чарівне було се місце за часів Запорожжя, не те, що тепер, коли всю голову острова побили на камінь та продали на брук Катеринославських вулиць та на будівлю мосту через Дніпро. Та голова була дуже висока і скидалася на велике замчище. З правого боку протоки, вище млина Глоби, теж випиналися над водою такі високі скелі, що од води до верху їх із рушниці б не досягнути. І от ті височенні

скелясті гори, уквітчані кучерявими дубами, мов вартові, стояли по обидва боки протоки, зазираючи у її прозірні води.

Всі подорожні, захоплені красою берегів, з напруженням дивилися, як їхній дуб сунувся у протоку, мов у темну пащу звіра.

— Ану, ти, вчений! — зненацька гукнув Петро до Демка.— Прочитай лишень, що то на тих дошках написано!

Демко тільки тепер, коли брат звернув його увагу, помітив, що й на острові і на березі стояли стовпи, а на стовпах були поприбивані дошки. Придивившись убік острову, Демко голосно прочитав:

— Острів князя Прозоровського!

Перевівши ж очі на берег, додав:

— Власність світлійшого князя Потьомкіна!

— Бодай би тобі заціпило з твоєю наукою! — знервовано гукнув Петро і плюнув набік спересердя.

— Та се ж Глобин сад і млин, і хата! — загукали всі.— Ми ж всі знаємо, що тут всяку рослину Глоба садив власними руками!

— Ще й досі не розумієте? — сердито буркнув Петро.—-Ще й пан Шостак не навчив вас розуму! — Було все Глобине, а тепер виходить, що й все, що придбав Глоба, і сам він стали власністю світлійшого!

Смутні стали козаки і одвели очі од скель, неначе ті скелі вже нелюбі їм стали... А велика бистря Дніпрової протоки, неначе навмисне, щоб не завдавати козацькому серцю жалю, так підхопила дуба, що козаки й

незчулися, як промайнули повз млин, що своїм великим колесом розкидав під скелями по повітрю цілі пасма блискучих бризок.

Вже далеченько від млина пристав Петро дубом до берега і разом з Демком та кількома товаришами пішов до Глоби.

Хоч було ще дуже рано, а проте козаки здибали старого вже у млині. Він саме давав розпорядок, чиє зерно раніше засипати і кому з робітників що робити.

Побачивши перед собою узброєних запорожців, Глоба здивовано й радісно гукнув:

— Пугу, пугу! Звідкіля вас Господь приніс. Чи по волі, чи по неволі?

— Добрі молодці все по волі ходять! — одповів за всіх Петро, чемно вклонившись старому.— Зарадьте, діду, нашому лихові: дайте нам на тиждень харчів.

Петро розповів про те, звідкіля й куди мандрували запорожці і через що опинилися без харчів, Демко ж розказав про свою лиху годину й про смерть тестя.

— Покарав, покарав нас Господь,— кілька разів говорив Глоба, слухаючи оповідання братів. Коли ж вони скінчили, він, похиливши зажурену голову, додав: — Його свята воля... От і моїх сусідів, що понад Половицею жили, покривдили: всі зимовники їхні поруйнували, землю поодбирали, а їм звеліли на камінних хати будувати.

— А ви ж, діду, як? — спитав Петро.— Отже ми на скелі бачили дошку з написом про те, що ся земля вже не ваша, а князівська...

— Дошка справді там маячить,— одповів Глоба,—та тільки мене ще ніхто не зачіпав. Був тут у мене сам світлійший... Сади мої дуже йому сподобалися і наказав він усім, щоб мене до смерті ніхто не смів чіпати.

Очі Петра засвітилися недобрим вогнем, а брови міцно збіглися докупи.

— Се, певно, через те вам така вийшла милість, що ви до смерті ще побільшите вашою працею сади для князя.

На виду старого запорожця зовсім не помітно було того запалу, що був у Рогози; навпаки, у очах його був тихий спокій і покірливість.

— Мені однаково, сину! — сказав він.— Не для себе працював я, для людей. Божої рослини князь не з'їсть, а як помре, то з собою не візьме... Хоч так, хоч сяк, а мої садочки людям на користь підуть...

Погомонівши ще деякий час, Глоба покликав усіх гостей до своєї хати снідати, а після того дав козакам цілий бурдюк сала, два лантухи пшона, кілька сот тарані, пудів зо два хліба, а овочів та всякої городини стільки, скільки козаки спромоглися взяти.

Далі старший запорожець провів гостей до дуба і почав з усіма прощатись.

— Дай вам Боже, діти, щасливо на Дунай повернутись і вільними віку доживати... Очеретові старому, мойому побратимові, уклоніться низенько... Вже ж мені на сім світі з ним не бачитись...

Не вдержав старий запорожець непроханьої сльози, і покотилася вона гаряча на його сиву бороду...

Вдарили козаки веслами у воду — одскочив дуб од берега, і понесли його прудкі хвилі вниз до порогів, лишивши старого запорожця на березі самого, з його старістю й сумними думами.

За хвилину Монастирський острів лишився вже позаду козаків, і дуб вибіг до зимовника запорожця Мандрики. Навпроти того зимовника простягся великий, вкритий лісом, острів Становий, а по ньому знову маячила чорна дошка з написом.

— Не читай... хай йому абищо! — сказав Петро братові, але той уже поспів очима прочитати:

— Острів князя Воронцова...

З Мандриківської протоки дуб вибіг у широкий Дніпро і прямував до Лоцманської Кам'янки. На чердаку дуба, поклавши руку на стерно і розправивши свою могутню постать, стояв Петро Рогоза. Сорочка на ньому була розхристана, показуючи засмалені сонцем груди, руки напружені від кермування стерном, ноги широко розстановлені, щоб хвиля, надавивши на стерно, не звалила стернаря геть з чердака. Скинута з голови шапка лежала долі, а довгий оселедець вільно маяв по вітру, запорожець-велетень направляв дуба прямо на скелю, що високою баштою стриміла з води.

— Куди ж ти держиш дуба на скелю? — збентежено скрикнули Гнат та Іван, що сиділи на передньому чердаку.— Дуба розіб'єш!

— Повчіть свого батька, а не мене!.. — одповів суворо Петро і трохи згодом додав:

— Послухати хочу, яка сьогодні буде година, чи безпечно йти у пороги.

З усіх козаків, що зараз їхали, тільки четверо, а саме: Петро, Люлька, Пугач та старий Гарабурда, знали пороги, останні ж хоч часом і проїздили порогами, а проте кермувати дубом крізь пороги не вміли, бо не знали добре ні каменів та скель, ні звичаїв всякої течії й всякої лави порогів.

— Як то так: послухати, яка буде година? — здивовано питали молоді козаки.

— Буду я говорити блазням... — пробубонів Петро.— Хіба з вас будуть козаки?

— Ба ні, сину! — обізвався до Петра Гарабурда.— Так не годиться! Що з того буде, про те Господь святий відає, а ми повинні молодь навчати, бо перед Богом за неї одвіт будемо давати, мовби за дітей своїх.

І, звернувшись до молодих козаків, старий запорожець сказав:

— Тут, діти, щоб ви знали, вода так об скелю б'є, що аж грає музикою, а як коли, то гуде або голосить. Через те ся скеля й зветься Музичною. От як грає вона, наче музика, то добра година буде, а як гуде або голосить, так хто б поплив у пороги, то годував би своїм тілом раків, от що.

Саме тут дуб, трохи не черкнувшись об скелю, метеликом пролетів уліворуч і загойдавсь на хвилях вже нижче скелі.

— Справді, неначе гуде! — скрикнув Іван.

— Джмелі у тебе гудуть у голові після вчорашнього бенкету! — сердито сказав Петро.

— А мені здалося, наче голосить! — обізвався Гнат,

— Та вже ж! — буркнув суворий козак.— То, мабуть, та дівка голосить за тобою, що ти на неї у Романкові й слину розпустив!

— Ось бачите, дядьку,— звернувся він далі з докором до Гарабурди, — які тепер запорожці: скеля, як є, грає, а їм, бачте, вона гуде та голосить!

Суворий січовик плюнув і почав мовчки запалювати люльку.

Зараз за Музичною скелею були на Дніпрі сумні, скелясті острови, а з правої руки з високого, скелястого берега вже дивився на запорожців Старий Кодак з його біленькими хатками, невеличкою церквою і височенними окопами.

Тільки глянули козаки на Кодак, аж назустріч їм уже заревів поріг Кодацький.

Щоближче дуб наближався до порогу, то все дужчало те ревіння і врешті вже козаки не чули один Одного. Жінки зблідли на виду, тулили до себе дітей та хрестились... Принишкли й молоді козаки, поглядаючи то на Петра, що мов кам'яний велетень стояв на стерні, то вперед, де Дніпро, вдарившись об цілий рядок скель, що простяглися впоперек нього, розбивався білою піною і неначе в безодні зникав з очей. Ще мить, і біла піна залила б й козаків, і жінок, і дітей... та не вспіли жінки й діти заверещати, як дуб, мов легкопера чайка, вже проскочив ту піну, впав усім днищем на першу лаву порогу і розкидавши на обидва боки великі хвилі, полетів до другої лави. Те саме було вдруге, втрете й учетверте... І не минуло й трьох хвилин, як Кодак з його окопами уже заховався за рогом берега, а дуб повагом біг по тихій воді.

— А тягніть лишень, хлопці, сюди барильце з горілкою,— сказав Петро, сідаючи на чердаку, підобгавши по-турецькому під себе ноги,— та давайте, що там є поснідати, бо вже, мабуть, і пан Шостак, кодацький городничий, прокинувся і сподівається нас на сніданок.

Всі весело засміялися, згадуючи, як Петро обморочив городничого.

— Митець ти, Петре! — обізвався Гарабурда.— Коли б не ти, то, їй-богу, не було б між січовою молоддю жодного певного запорожця.

Поки поснідали, дуб проминув уже величні Мосульманські скелі, перебіг Яцеву забору, перестрибнув дві лави бурського порогу і перед очима козаків запінився вже поріг Лоханський з скелястим островом Куликом посередині порогу.

Яків Люлька, що тепер стояв на стерні замість Петра, направив дуба під лівий берег, де саме йшла найпрудкіша течія Дніпра, що звалася козачим ходом, і під'їхав під високі, чорні, непривітні скелі.

— Жінки, бережіться змія! — гукнув він, коли під однією скелею несподівано роззявилася темна й страшна, як паща звіра, печера.

— Ох лихо,— скрикнули жінки, жахливо дивлячись на ту печеру.

— Який там змій! — обізвався Петро.— Нащо б ото я полохав жінок та дітей!

— Осе ж та сама печера, що в ній, кажуть люди, живе змій! — провадив Люлька.

— Чули, чули ми! — обізвалися жінки.— І літає він, і людей хватає та сюди тягає. Ото ж, мабуть, кісток тут людських!

Жінки міцно тулилися до своїх чоловіків і, хрестячись, поглядали на печеру.

— Бабські брехні! — пробубонів Петро і, поколупавши протичкою у люльці, потяг у себе цілу копицю диму.

Поки велася ця розмова, печера лишилася вже позаду, а дуб, проскочивши чотири лави Лоханського порогу, набіг скоро й до Стрельчої забори і зрівнявсь з чарівною, оточеною з усіх боків Дніпром, великою скелею.

Небагато ще минуло часу, а козаків облив вже своєю піною Звонецький поріг, а слідом по ньому й Тягинський. Тільки обсохли та обтрусилися після Тягинського, а тут уже загудів і Дід, або Ненаситець.

Петро Рогоза знову пішов до стерна і став на чердаку поруч з Люлькою. Вони почали стернувати вдвох, бо знали, що великим дубом на Ненаситці одному не вправити.

Як і предрікала Музична скеля, година була дуже сприятлива: вітру не було, і вода линула до порогу тихо, відбиваючи в собі золоте проміння сонця і блакитне небо з невеликими, біленькими, немов руна чистої вовни, хмарками. Перед очима все вище виникав з води камінь Рвач, а що було за Рвачем, того не видно було, бо Дніпро зникав там з очей, ховаючись за камінням, разом з цілими горами своєї піни... і тільки могутнє дудіння й ревіння подавало звістку, що там нижче, за Рвачем, Дніпро падав на гострі скелі і то стогнав, то ревів диким звірем, лютуючи з того, що несила йому вивернути з землі і покотити геть ті скелі й каміння, що рвали на шматки його тіло... Гребці вже не чули голосу стернарів і Петро тільки рукою показував, з якого боку загрібати, а з якого табанити.

Не допустивши дуба до Рвача, стернарі круто звернули його в ліву руку, і не вспіли жінки скрикнути, як дуб підхопила непереможна сила течії і, мов тріску, почала перекидати його з одної лави порогу на другу. Не один раз набрав тут дуб води своїм носом, не раз заливала його й бокова хвиля, немов навмисне збиваючи його з ходу на скелі, щоб розбити на тріски, та Петро з Яковом міцно держали стерно, і вода бриніла позад дуба, як бренить натягнена струна.

За хвилину дуб проскочив усі дванадцять лав порогу і вийшов на тиху воду, лишивши далеко з правого боку скелю Монастирку, що влізла з правого берега в саме пекло порогу.

— От тепер і пообідати б непогано,— сказав Петро, сходячи з чердака дуба, і, обернувшись до свого товариша, додав: — Сходь і ти, Якове, тут уже й дитина справить.

— Гей ти, паливодо! — гукнув далі Петро до брата Гната.— У гречку стрибати вже вмієш, а стерна ще й до рук не вмієш узяти! Ходи до стерна!

— Нащо ж я маю ставати до стерна, коли ти говориш, що тут і дитина вправить? — одповів Гнат.— У дубі є дитина, нехай вона й стернує!

— Ну, ну, не базікай,— сказав Петро суворо,— а йди, коли тобі говорять.

Гнат більше не сперечався, і ставши на чердак, почав стернувати.

Козаки пообідали без варива те, що подарував їм Глоба: сало, тараню, огірки та кавуни. Нема чого говорити — уконтентовались поки добре, так, що хоч би й відпочити, так на горе не було часу: через годину підбігла Крива забора, а далі Воронова. Та те ще б нічого, а то незабаром зашумів назустріч і Онука, або поріг Вовничі, а сей уже не жартує, довелося всім бути й на стерні, й на гребках.

За Онуком Дніпро вужчав, а скелі берегами вищали і тиснули річку з обох боків, немов хотіли задавити. Дуб біг поміж високими скелями, і ті скелі, відбиваючись своєю дикою, похмурою красою у прозірних хвилях Дніпра, досягали своїми тінями до самого дуба. Надвечір він уже проскочив Будиловський поріг і козаки здалеку вгляділи великі, дивовижні острови, що стояли поруч, розбиваючи Дніпро на три протоки.

Один з тих островів був весь укритий лісом та червоною таволгою (лозою), звався він Таволжанським. Другий, з півсотні сажнів заввишки та напівверстви завдовшки, був майже з однієї величезної скелі і звався Перуном. Висока голова сього острова, його довгий, горбатий верх та відкинуті уперед дві довгі, плескуваті скелі скидалися на голову й тіло якоїсь почвари, що, лігши упродовж Дніпра, ще й простягла поперед себе дві довгі дебелі лапи.

Петро направив дуба прямо між лапи тієї почвари і козаки опинилися у захисному, вкритому піском та таволгою куточку острова.

— Тут будемо ночувати,— сказав отаман.— Розкладайте багаття, а баби зварять нам кулешу.

Над головами козаків, заступивши їм світ вечірнього сонця, піднімалися височенні скелі шиї і голови острова-почвари.

— Ой сумно ж тут як! — говорили жінки.— Ще, боронь Боже, звалиться сі скелі на нас. Ми ж тут під скелями мов комашки маленькі.

— Та чудно якось сей острів зветься... — звернувся Іван Балан до Гарабурди.— Що воно означає, дядьку,

"Перун"?

— Я й сам, сину,— одповів старий запорожець,— ще з молодих літ цікавився дізнатись, через що сей дивовижний острів так чудно зветься, так мені один старий рибалка розказав те, що я зараз тобі розкажу.

До Гарабурди підсунулися й козаки, й жінки.

— У Києві, ще тоді як царювали там князі, а люди ще не хрещені були, стояв над Дніпром, вироблений з деревини, великий ідол, тобто їхній божок, і звався той божок Перуном. Тільки як прийшов час, щоб

нашим людям охреститись, так того ідола вони звалили у кручу, та й кинули у Дніпро. От і понесло його водою все вниз та вниз і, мабуть, винесло б аж у Чорне море, коли б він отут не зачепився за скелі... А як зачепився, так сам скелею став та й почав рости. До наших часів з невеликого ідола він виріс у цілу скелясту гору, все ще росте, та Дніпро в обидва боки розпирає. Так от значить, як звали ідола Перуном, то так і острів сей почали звати.

— Ох лихої — обізвалася Гайдабурина дружина.— Так отеє ми під головою нечистого сидимо? Та се я всю ніч і очей не заплющу!

— Дурниці то,— заспокоював дід.— Який там нечистий?.. Скелі як скелі. Коли б се був справді нечистий, так од хреста розсипався б, а сього Перуна скільки не хрести, а він все стоїть.

Старий запорожець розбалакався і звернувся знову до Івана.

— От тут, сину, за татарських часів, найбільше їхня орда переправлялася через Дніпро, як набігала на Україну. Тут діди наші й підстерегали їх та одбивали хрещений народ.

Дід довго ще розказував молодим козакам про минулі події та стародавнє життя і всі так захопилися його оповіданнями, що й не помітили, як насунулася ніч і сповила острів-почвару і їх самих густою темрявою. Багаття під казанком освітлювало тільки скелі двох лап почвари та запорожців, що сіли вже навкруг казанка вечеряти; до високої ж голови почвари те багаття своїм світом не досягало, і та голова сумною плямою закривала собою більшу половину небозводу.

Ранком другого дня запорожці рушили від Перуна далі. Вони щасливо минули пороги Лишній та Вільний, птицею пролетіли поміж скелями Вовчого Горла, обминули скелі Розбійників, а в обідню пору вже вибігли із-під височенних скель Кичкасу і побачили попереду себе острів Хортицю.

Втомлений боротьбою зі скелями Дніпро розправляв та гладив тут свої збиті у водокрутні води і розстилав їх широкою, рівною, блакитною пеленою. Голова Хортиці та скелі Сагайдачного були останніми спогадами про пороги, далі ж Дніпро розливався широко, розбивався на протоки і рився у піски понад Великим Запорозьким Лугом.

Не спиняючись для обіду, запорожці попливли повз Сагайдачне далі, бо хоч і хутко плив їхній дуб, а все-таки до Базавлуку треба було плисти ще два дні.

Нарешті минули й ті довгі та тяжкі Демкові два дні. Козаки доїхали до Чортомлику, підвернули до руїн Старої Січі і поклонилися там могилі славного кошового Івана Сірка; далі ж звернули у Підпільню до Нової Січі — потужили там на руїнах запорозької слави і пізно увечері прибули до Базавлуцьких Великих Вод.

XVI

На Базавлуцьких хуторах з того часу, як управитель князя запровадив Демка у пікінери, вже не було кому згадувати про права запорожців та баламутити князівських кріпаків. Івжин батько та Луб'яний були для того вже занадто старі і, ледве видужавши після катування, залишили вже всякі змагання, відцуралися свого, нажитого довголітньою працею, добра і в усьому корилися прикажчикові.

Галя й Ївга одбували панщину, як і всі останні жінки й дівчата. Не всякий день вони бачилися; коли ж траплялося, що Ївга знаходила хвилину та прибігала до Галі, так вони, було, обнімуться, пригорнуться одна до одної та так гірко плачуть, що навіть чужостороннім людям сумно було їх слухати.

— На кого ж вони нас покинули? — плакала одного разу Ївга.— Хто ж нас бідних оборонить од лихих людей? Хто захистить од кривди?

Сердешна дівчина не стільки сумувала з того, що минулося її вільне життя, як з того, що Галин брат Іван поїхав за Дунай і покинув її, не сказавши навіть "прощай". А вона ж то його з дитячих літ любила, мов рідного брата, та мала надію, що й довіку житиме з ним укупі!

— Не нарікай, голубонько! — одповіла крізь сльози Галя.— Не своєю волею вони пішли од нас: Демка повезли у кайданах, Іван же, ти знаєш, помстився за батька та й мусив раптом тікати. Помолимося Богу за них, щоб хоч їм Господь послав щастя й долю, а ми вже якось перетерпимо. Наша доля жіноча: ми звикли з дитячих літ коритися всім, козаки ж не звикли коритися неправді...

Минув тиждень і другий. Прикажчик знову почав залицятись до Галі й умовляти її до любощів, але вона не хотіла про те й слухати, перетерплюючи й лайку, й знущання, і важку роботу.

На третім тижні до управителя прийшла звістка про те, що Рогоза втік зі служби і куди подівся — невідомо. Покликавши до себе прикажчика, управитель загадав йому звінчати Галю з якимсь парубком або удовцем.

— Князь буде гніватись,— говорив управитель,— як довідається, що молода жінка та не дає йому приплоду... Треба з кимось її спарувати.

У прикажчика аж очі заграли з радощів, що він може досягти того, чого бажає.

— Дозвольте мені взяти оту козачку за себеї — сказав він і навіть уклонився управителю.

Управитель глянув на нього здивовано. .

— Хіба ти не нагледів собі дівчини, що хочеш взяти молодицю та ще й з дитиною?

— Дуже ся козачка мені в око впалаї — одповів прикажчик.— Дозвольте взяти!

— Ну, коли охота, то й бери!

— Шкода, що заходить Спасівка... — сказав прикажчик.— Доведеться два тижні дожидати.

— Підождеш... Неабиякий великий час! — сказав управитель, посміхаючись, і залишив розмову.

Повернувшись од управителя, прикажчик зразу ж пішов до Галі.

— Бачиш, хахлушка,— сказав він,— який я до тебе приязний: замість того, щоб тебе засікли на смерть за непокірливість, я зроблю тебе прикажчицею, моєю жінкою. Будеш найстарша на селі.

Галя зрозуміла речі прикажчика так, що вона стала удовою, і зблідла як крейда.

— Хіба Демко помер? — ледве вимовила вона.

— А дідько його знає, чи він живий, чи помер! — одповів прикажчик.— Втік він зі служби і невідомо, де єсть!

— Так він же живий!

— Однаково, що вмер, коли пропав без вісті. Отже, лагодься до вінця. Після спасівки зараз і поїдемо до Микитиного Рогу. Там саме тільки посвятили церкву і піп нас перших обкрутить.

Прикажчик пішов геть, Галя ж навіть не збагнула, чи він жартував, чи правду говорив.

Проте через кілька днів вона почула, що прикажчик справді лагодиться до шлюбу і упорядковує свою господу. Нещасній жінці світ потьмарився в очах з тієї звістки і вона ледве дійшла до своєї хати. Душу її сповили тяжкі думки:

"Що чинити? — думала вона з мукою у серці.— Може, справді москалі не такі християни, як ми, і у них таки й можна вінчати од живого чоловіка? Як же врятуватись? Невже ж назавжди залишити надію жити з любим Демком? Невже мати за чоловіка свого ворога, чужинця?"

Тут саме в колисці прокинувся Миколка і простяг до неї свої рученята. Галя вхопила його і почала тулити до лона.

— Дитинко ж моя ріднесенька... Сирітка од живого батька! Та коли б же не ти, так знала б я що чинити: лиман глибокий... У ньому знайшла б я край своїм стражданням. Куди ж я тебе подіну, дороге моє немовлятко?

Далі молода жінка, держачи дитину біля лона, стала навколішки до образів і почала молитись:

— Не попусти, Боже, такої неправди! Ти звінчав мене з Демком, то й поверни мені його! Не дай мойому ворогові, чужинцю-нехристу, знущатись над моїм тілом і душею. Не попусти, щоб син мій звав батьком когось іншого од рідного свого батька, Демка!

Довго стояла Галя перед образами і те моління заспокоїло її. Вона встала повна надії, що те не може статись, щоб її звінчали з прикажчиком. Та не вспіла вгамуватись її збентежена душа, як прикажчик, неначе його кликали, вже й тут, у Галиній хаті.

— Що ж, моя молода,— говорив він жартливо,— чи все упорядкувала до шлюбу?

— Не буде того ніколи! — одповіла Галя спокійно й рішуче.

— Як то не буде ніколи, коли управитель звелів!

— А так, що й піп од живого чоловіка не звінчає.

— На те єсть наказ начальства, що як хто з служби втече, так можна його жінку звінчати з іншим.

— Не може бути таких наказів, бо то було б проти Бога. До того ж піп повинен спитати мене, чи згодна я піти за вас, я ж скажу, що незгодна.

Прикажчик почав глузливо сміятись:

— Ой яка ж ти дурна... сказано хахлушка! То тільки у панів так, що своєю волею дівки заміж ідуть: кріпачки ж ідуть за того, за кого пан звелить.

— Як-то? — злякано спитала Галя.— І піп не питає про згоду?

— Може, й питає, якщо то так ведеться, та тільки не звертає уваги на те, що молода говорить, а робить те, що наказує пан. Не потурати ж дівкам. Може, яка і зовсім не хотіла б заміж іти, так панові ж треба, щоб був приплід, щоб кріпаків у нього більшало. Отже я ласкою кажу тобі: покинь ти дрочитись, бо все одно я й зв'язану звінчаю тебе з собою. Не першу тебе силою будемо вінчати, знаємо, як те зробити!

Знову смертельна нудьга опанувала душу Галі і вона ридала, поки знесилена не впала на лаву.

Минали один по одному тяжкі дні. Наближалася друга Пречиста, а там уже можна було й вінчати. Не знаходячи собі ніякого порятунку, Галя знесилилася серцем і нею опанувала розпука. Проте ся розпука не

знищила її завзяття — вона рішуче стала на тому, щоб не дати себе звінчати, а як уже не буде їй ніякого порятунку, так вкинутися у лиман разом з сином; поки ж що вона рішила втекти з хати.

— Як маєш рости, синочку мій, нещасним кріпаком,— плакала вона над Миколкою, пригортаючи його до лона,— так ліпше я сама понесу тебе з собою на той світ!

А немовлятко неначе хотіло розважити матір: випручає рученята, гукає до неї та сміється... Сміялася й матір, радіючи на дитину, але очі її росили ту усмішку пекучими сльозами. Не приведи, Боже, нікому сміятися таким сміхом, як сміялася Галя, лагодячись нести свою дитину в холодні хвилі лиману!

Як тільки через кілька день, Галя почула од прикажчика, що завтра рано їхати до церкви, вона, діждавши вечора, взяла в торбу хліба, а на руки Миколку і, ховаючись у темряві, вийшла в сад. Проминувши там батькову пасіку, перелізла вона через перелаз до левади, спустилася до лиману і пішла попід кручею, берегом, до того місця, де росли очерети. Там, у тих очеретах, вона й сховалася, хоч і добре розуміла, що се переховування ненадовго відтягне час її згуби, бо не на великий час їй вистачить хліба.

Всю ніч і весь другий день вона просиділа в очереті. Земля під нею була дуже вогка, а повітря між очеретом відбивало болотом, проте Галі здавалося тут дуже гарно: вона почувала себе тут вільною і навіть щасливою на самоті з своїм сином.

— Ой, синашу! — зверталася вона до Миколки, ненадовго нам щасливе життя. Завтра я доїм свою паляницю і тоді, синашу мій любий, підемо ми з тобою у лиман до русалочок! Не бійся, серце, що вода холодна, я пригорну тебе до лона і зогрію тебе й у хвилях. А там, під водою, кажуть, єсть чарівне царство: кушир там весь перлами потканий,

дерева самоцвітами блищать, а по деревах золоті яблучка ростуть — буде тобі чим бавитись.

Увесь день так щебетала Галя з своїм Миколкою. Тільки надвечір спокій її нарушено. Вона почула голоси людей, що її розшукували. Люди йшли очеретами, ламаючи їх і розгортаючи на всі боки. Навкруг неї розлягався гулкий шелест. Щоб Миколка не подав голосу, Галя поклала його до грудей і заніміла, сперши дух. Люди проходили повз неї близько, проте на неї ніхто не натрапив.

Смерклося. Навколо стояла таємна тиша: тільки й чути було, як очеретини терлися од вітру одна об одну і шелестіли.

За кілька місяців до сього, Галя нізащо в світі не лишилася б сама на ніч в очереті,— вона боялася б і русалок, і вовкулаків, і польового, й лісовика, тепер же вона боялася тільки людей, бо упевнилася, що люди лютіші і за лісовиків, і за всяких примар.

Вже зовсім було пізно, коли Миколка чогось прокинувся і почав плакати.

Під ту добу край очерету, на лимані, почулися плески води. Галя налякалася гадками, що то її шукають, їдучи човном понад берегом, і затулила Миколці рота, але той випручався і заплакав ще дужче.

— А цитьте! — почувся голос з лиману.— Неначе дитина плаче.

Серце Галі заколотилося, мов пташка у сільці, а кров вдарила їй у голову і заграла по всій її істоті, їй здалося... та ні, сього не може бути... їй почулося, неначе з лиману доходив голос Демка.

Миколка знову заплакав і замовк. Галя заніміла, сперши дух.

— Боже мій! — почула Галя з лиману голос чоловіка.— Се моя дитина плаче. Се Миколчин голосочок. Повертай, Петре, в очерет!

— Демко! — несамовито скрикнула Галя, скочивши на ноги.

Тепер вона була вже певна: се їхав він, Демко, її любий чоловік. Він не зрадив! Він похвалився прибути по неї і прибув.

Її поклик голосно пролунав понад лиманом і відбився в очеретах.

— А, ось де ти! — почувся в ту ж хвилину неподалеку голос прикажчика і навкруг Галі зашелестів очерет. Знати було, що до неї бігло очеретом багато людей.

— Демку, рятуй! — скрикнула Галя і кинулась бігти убік лиману, але в ту ж мить дві дужих руки прикажчика вхопили її за стан.

— Задавлю гадюку! — прохарчав він, стерявши з серця голос.

— Демку! — гукнула Галя ще раз і той поклик її був останнім, бо прикажчик затулив їй рота, а челядь, набігши з усіх боків вхопила її на руки і понесла очеретом до левади. Галю обхопив жах від думки, що вона може загубити в очереті Миколку і бідна матір так притиснула його до себе, що хлопець кричав не вгаваючи.

Тим часом дуб протиснувся крізь очерет до берега і Демко, Іван та Гнат, вискочивши на землю, першими побігли на голоси, слідом за тими, що понесли Галю; плач же Миколки добре подав їм звістку, куди треба бігти.

Не знаючи, що до берега пристало аж десять узброєних запорожців, прикажчик і не тікав, а тільки поспішався вибитись з очеретів; дійшовши ж до левади, він спинився. З ним було двадцять кріпаків і він, маючи

надію захопити Галиного чоловіка, якщо той справді наважиться йти на її поклик, розстановив кріпаків зараз там, де кінчався очерет.

Справді, як тільки Демко, Іван та Гнат вибігли з очерету, князівські кріпаки оточили їх цілим натовпом, та тільки побачивши у запорожців шаблі, кинулися тікати до прикажчика.

— Пусти мою жінкуі — скрикнув Демко, добігши до прикажчика і схопивши його за груди.

— Не пущу, вона завтра буде моєю жінкою, ти ж, харциз, втікач, підеш на шибеницю! Хватайте його, хлопці, ззаду! — гукнув прикажчик до кріпаків.— Валіть його на землю!

— Не хочу тебе рубати не узброєного...— говорив прикажчикові Демко, одмахуючись шаблею од тих, що намагалися схопити його ззаду. — А не пустиш по добрій волі, так буду рубати!

— Хіба так розмовляють запорожці? — почувся з-за Демка голос Петра і важкий, мов довбня, та твердий, мов залізо, кулак старшого Рогози впав на голову прикажчика.

Захрустіли в Галиного ворога кістки; кров порснула з нього носом, ротом і вухами і, мов важкий сніп, впав він на землю, потягши за собою й Галю, бо руки його прикипіли до її стану.

Демко підхопив свою, залиту кров'ю напасника, дружину, але вона була непритомна, руками ж все тулила Миколку до свого серця.

— Галю! Галочко! Серце моє!.. Кохана моя зіронько!.. Обізвися... Розплющи очі!..— гукав Демко, бідкаючись коло дружини, та вона все не озивалася і була бліда, як крейда.

Петро дав волю братові клопотатись біля своєї жінки, сам же зараз почав порядкувати справою:

— Хто ще хоче покуштувати запорозького кулака? — звернувся він до розтеряного натовпу кріпаків.

Охочих дивитись на кулак Петра після пригоди з прикажчиком не знайшлося, і всі кріпаки з ляком поточилися од запорожця-велетня.

— Ведіть мене до хати прикажчика та глядіть: хто наважиться тікати, того зараз же застрелю з пістоля! — сказав Петро до кріпаків і, вийнявши з-за пояса свого великого пістоля, примірився, як буде стріляти.

Лишивши біля дуба старого Гарабурду, а біля Галі — брата Демка, Петро з рештою товаришів, не поспішаючись, погнав весь натовп кріпаків поперед себе до хати прикажчика. Там він спитав, хто в прикажчика був підручним, звелів йому одімкнути комори й стайню, назбирав налигачів і шнурів і разом з товаришами поперев'язували всіх кріпаків, не тільки тих, що були з прикажчиком, а навіть і тих, що спали по хатах.

Управившись з тим і довідавшись, що в прикажчика грошей було обмаль, а всі гроші були в управителя в економії, Петро лишив наглядати за пов'язаними Івана Балана, як тутешнього, сам же, взявши з стайні восьмеро коней, поїхав ними з сімома товаришами та підручними прикажчика до економії.

Іван, лишившись у слободі, зразу ж пішов до зимовника Луб'яного. Старий козак і його дочка Ївга спали, нічого не відаючи про наскок запорожців. Коли Іван постукав до них у вікно, у хаті прокинулися, засвітили світло і впустили його у двері.

Чи розкаже ж хто, скільки там було дивування й радощів! Старий запорожець плакав сльозами, Ївга ж кидалася на шию то Йванові, то

батькові і вже згодом, опам'ятавшись, почала розпитувати, чи прибув Галин Демко.

— Прибув, прибув! — одповів Іван.— Він бере її з собою на Буджак, а я заберу тебе, Ївго, якщо твоя на те згода!

Дівчина з радощів і забула, що Іван їй стороння людина, і почала цілувати його і в уста, і в чоло, і у невеликі чорненькі вусики.

Ніякого вагання не було. Луб'яний зразу почав складати своє невелике збіжжя, а Івга почала бігати по хаті, дбаючи про харчі, і через кілька хвилин, всі троє, з клунками на плечах пішли шукати Галю і Демка.

Ті були вже в своїй хаті. Галя давно прочуняла, виплакалася радісними сльозами на грудях у чоловіка і тепер заспокоєна збирала решту свого пограбованого добра.

Галя та Ївга кинулися одна до одної. Разом вони страждали, разом тужили, разом тепер і діждали великої радості.

— Іване!.. — звернулася Галя до брата,— чому б тобі не взяти Ївгу за себе, як вона ще трохи підросте?

— Та вона сьогодні цілувала мене,— одповів весело Іван,— так тепер уже повинна моєю нареченою зватись!

— Куди ж мені ще рости, Галочко? — весело говорила тим часом Ївга. — Глянь: я вже така заввишки,

Як і ти!

Всі радісні й щасливі пішли з клунками до дуба, та вже на дорозі згадали про Галиного діда Лантуха і пішли спитати його, чи не хоче й він з своєю старою покинути зруйноване рідне гніздо та поїхати на вільні землі.

Хоч старих через їхню неміч і не ганяли на панщину, а проте й вони не схотіли лишитись поміж чужими людьми і теж прилучилися до своїх родичів.

Гарабурда давно перетяг дуба до верб левади, де колись Демко вперше побачив Галю і почув її пісні, і там старий козак сидів у дубі до світу. Іван з Демком позносили вже на дуб цілі лантухи хліба й інших харчів, щоб вистачило на далеку дорогу, а Галя помолилась вже над могилою свого батька і знову повернулася до дуба.

Жінки Гайдабури й Гробаря упадливо розпитували Галю, чого так плакав Миколка, коли вони пливли лиманом, і Галя зваживши на те, що Миколка тепер міцно спав, не знайшла іншої причини, як волю Божу.

— Се Господь,— говорила вона,— устами дитини подавав звістку його батькові, де шукати свого сина.

Почало вже світати, коли Петро з товаришами повернувся з князівської економії. Він спитав Демка, чи не набрали харчів, і довідавшись, що набрали, пустив коней у степ, підручному прикажчика дозволив розв'язати кріпаків, товариству ж загадав сідати в дуба, і коли всі сіли, власною рукою одпихнув його од берега, скочивши на дуба останнім.

Проходячи до чердака повз Галю, Петро кинув їй на запаску дві жмені золотих грошей, кажучи:

— Се вам на нове життя на вільних землях!

— Куди мені стільки? — скрикнула здивовано Галя.— Поділіть, брате, на всіх!

— Не турбуйся про те, всі, хто зо мною ходив, себе не забули!

— Ну, так я поділюся з Євгою! — сказала Галя.— Їй теж на молоде господарство потрібні гроші. А вам же, брате?

— А мені нащо ота полова? — суворо одповів Петро і, обернувшись до Демка, кинув йому до рук пасму волосся з невеликим, кругленьким шматочком скривавленої шкурки.

— А се тобі,— сказав він,— прислав князівський управитель за твій оселедець!

Демко здригнувся і, зрозумівши, що шкурка з волоссям вирізана з людини, вкинув страшний подарунок у лиман.

— Ти вбив його? — спитав він брата, бажаючи в душі, щоб того не було. Він був тепер щасливий і все лихо, що йому управитель заподіяв, зразу забулося.

— Нащо? — одповів Петро.— Шматочок шкурки невеликий, видужає!.. А наука добра: пам'ятатиме довіку, як різати запорожцям оселедці, та й дітям закаже до запорозьких оселедців доторкатись.

Дуб плив лиманом на південь, і оселя, що у ній народилася й зростала Галя, разом з садком і вербами меншала й зникала з очей, сповиваючись туманом. Галя не шкодувала тепер за тим, що рідної оселі скоро не видно буде, бо та оселя була місцем її нелюдських страждань. Всі думки молодої жінки тепер линули за море, до Дунаю, в ту привітну сторону, де, як розказували Демко та Іван, люди ще працювали тільки для себе і жили так само вільно, як жили колись запорожці понад Дніпром.